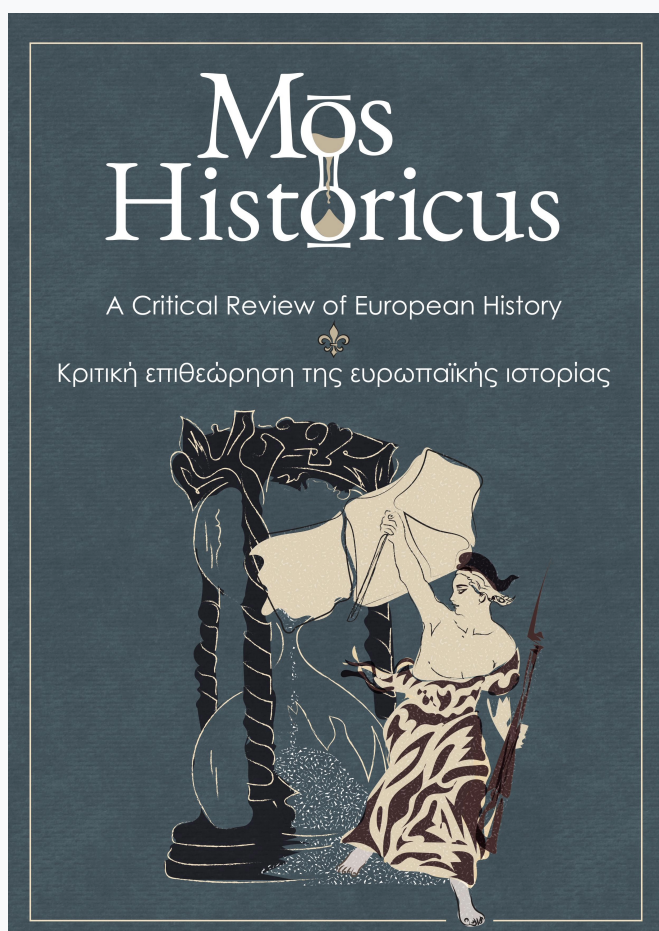

Mos Historicus: A Critical Review of European History

Vol 2, No 1 (2024)

Mos Historicus: A Critical Review of European History

The Land to Those Who Cultivate It?

Dimitris Angelis-Dimakis

doi: [10.12681/mh.38756](https://doi.org/10.12681/mh.38756)

Copyright © 2024, Mos Historicus: A Critical Review of European History

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Angelis-Dimakis, D. (2024). The Land to Those Who Cultivate It? Collective Claims and Social Conflicts in Rural Spain from the late 19th Century to 1936. *Mos Historicus: A Critical Review of European History*, 2(1), 145–177.
<https://doi.org/10.12681/mh.38756>

Η γη σε αυτούς που την καλλιεργούν; Συλλογικές διεκδικήσεις και κοινωνικές συγκρούσεις στην ισπανική ύπαιθρο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι το 1936

The Land to Those Who Cultivate It? Collective Claims and Social Conflicts in Rural Spain from the late 19th Century to 1936

Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης*
Dimitris Angelis-Dimakis

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η παρούσα μελέτη εξετάζει την πορεία των συλλογικών κινητοποιήσεων και των κοινωνικών συγκρούσεων στην ισπανική ύπαιθρο από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι και την έναρξη του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου. Επικεντρώνεται στους κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς που είχαν συγκροτήσει τις δικές τους συλλογικές δομές εθνικής εμβέλειας, δημιουργώντας παράλληλα δίκτυα τοπικών και περιφερειακών συλλογικοτήτων στο σύνολο της χώρας. Το άρθρο διερευνά την πορεία των συλλογικών αιτημάτων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις θέσεις που διατυπώθηκαν γύρω από το ακανθώδες ζήτημα της αναδιανομής της γης και την προοπτική αγροτικής μεταρρύθμισης. Με αυτό τον τρόπο φωτίζονται ο χαρακτήρας και η δυναμική των κοινωνικών εντάσεων στις αγροτικές κοινωνίες της Ισπανίας μέσα από τον εντοπισμό συνεχειών και ασυνεχειών, κορυφώσεων και υφέσεων.

* Ο Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης είναι Διδάκτωρ Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Σύγχρονης Ιστορίας του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Μαδρίτης (UAM). Είναι μέλος της Ομάδας Αγροτικής Ιστορίας της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας (Ε.Ε.Ο.Ι), και ιδρυτικό μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Περιβαλλοντικής Ιστορίας (ΕΛ.Ε.Π.Ι). Από το 2023, είναι Ακαδημαϊκός Συνεργάτης στο Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ), και παράλληλα διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ). Έχει δημοσιεύσει πλήθος άρθρων σε ακαδημαϊκά περιοδικά και Πρακτικά Συνεδρίων αναφορικά με την επίδραση των συλλογικών οργανώσεων στην αγροτική κοινωνία και οικονομία στην Ελλάδα και την Ισπανία, η μελέτη της οποίας αποτελεί ένα από τα κύρια ερευνητικά του ενδιαφέροντα.

Dimitris Angelis-Dimakis holds a Phd in Modern History from the Department of Modern History at the Autonomous University of Madrid (UAM). He is a member of the Agricultural History Team of the Greek Economic History Association (GEHA) and a founder member of the Hellenic Society for Environmental History (HE.S.E.H). Since 2023, he is an Academic Partner at the Research Centre for the Humanities (RCH) and he teaches at the Hellenic Open University (H.O.U.). He has published several articles and has participated in international conferences on both the agricultural co-operatives and the agrarian economy in Greece and Spain, which are some of his main research interests.

Λέξεις κλειδιά: οργανώσεις, κινητοποιήσεις, διαμαρτυρίες, ύπαιθρος, γη, Ισπανία

Abstract: The present study examines the course of collective mobilisations and social conflict in the Spanish countryside from the last decades of the nineteenth century until the beginning of the Spanish Civil War. It focuses on the social and political agents who established their own collective structures of a national scope, creating at the same time networks of local and regional organisations throughout the country. The article looks into the evolution of the collective demands with particular emphasis on the views expressed regarding the thorny issue of land redistribution and the prospect of land reform. Thus, it sheds light on the character and the dynamics of social tensions in the Spanish rural societies, tracing continuities and discontinuities, peaks and troughs.

Keywords: organisations, mobilisations, protests, countryside, land, Spain

Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό διερευνά την εξέλιξη της συλλογικής δράσης, των διαμαρτυριών και των κοινωνικών συγκρούσεων στον αγροτικό χώρο της Ισπανίας. Οι τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οπότε και άρχισε να συγκροτείται ένα πλήθος ετερόκλητων αγροτικών οργανώσεων που εισήγαγαν ένα νέο πλαίσιο συλλογικής δράσης, αποτελούν τη χρονική αφετηρία της ανάλυσής μας. Το άρθρο εκτείνεται έως τη στρατιωτική εξέγερση της 18^{ης} Ιουλίου 1936, που οδήγησε στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο (1936-1939). Στόχος μας είναι να εξετάσουμε το πώς κατά τη διάρκεια των δεκαετιών αυτών διαμορφώθηκαν και μετασχηματίστηκαν τα αγροτικά αιτήματα και να σκιαγραφήσουμε τις θέσεις των διαφόρων κοινωνικών και πολιτικών φορέων που δραστηριοποιούνταν στην ισπανική ύπαιθρο έχοντας συγκροτήσει τις δικές τους συλλογικές δομές. Σε αυτή την επισκόπηση θα παρουσιάσουμε την πορεία και τον χαρακτήρα των κοινωνικών συγκρούσεων διαχρονικά, αναδεικνύοντας τις συνέχειες αλλά και τις ασυνέχειες που συναντάμε.

Με βάση την παραπάνω συλλογιστική έχουμε επιλέξει να χωρίσουμε την ανάλυση σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη αποτυπώνει την «προϊστορία» της δημιουργίας του αγροτικού ζητήματος στην Ισπανία. Η παρουσίαση της εξέλιξης των προβλημάτων που απασχόλησαν την ισπανική ύπαιθρο από τα τέλη του 18ου αιώνα θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα και τη δυναμική της αγροτικής κινητοποίησης κατά το επόμενο διάστημα. Η δεύτερη επικεντρώνεται χρονικά στη μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα, διερευνώντας τον χάρτη των συλλογικών οργανώσεων που είχαν συσταθεί στον ισπανικό αγροτικό χώρο, το πλαίσιο των διεκδικήσεών τους και τις καινοτομίες που εισήχθησαν στο πεδίο της συλλογικής δράσης. Η τρίτη εξετάζει την εξέλιξη των αγροτικών κινητοποιήσεων και διαμαρτυριών από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 μέχρι και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα (1923-1930). Τέλος, η τέταρτη ενότητα παρουσιάζει την τομή της Δεύτερης Δημοκρατίας (1931-1936), σταχυολογώντας τις διαφορετικές προτάσεις των κοινωνικών και πολιτικών φορέων γύρω από το ζήτημα της γης και αναδεικνύοντας τη δυναμική των κοινωνικών εντάσεων στην ισπανική ύπαιθρο.

Η ιστορική περίοδος της Δεύτερης Δημοκρατίας, και ιδιαίτερα η έντονη διαπάλη στις αγροτικές κοινωνίες της Ισπανίας, έχει προκαλέσει, εδώ και δεκαετίες, το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών. Ο Edward Malefakis, σε βιβλίο του που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1970, μελετά την παράλληλη πορεία της αγροτικής μεταρρύθμισης και της κοινωνικής επανάστασης στον αγροτικό χώρο θεωρώντας ως κλιμάκωση των συγκρούσεων αυτών το ξέσπασμα του Εμφυλίου Πολέμου.¹ Ο Manuel Tuñón de Lara, στο βιβλίο του *Tres claves de la segunda república*, υπογραμμίζει τη σημασία του αγροτικού ζητήματος για την κατανόηση της ιστορικής πορείας της Δεύτερης Δημοκρατίας.² Ο Sergio Riesco Roche κινείται σε μια παρόμοια ερμηνευτική γραμμή εξετάζοντας την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης στην επαρχία της Μπανταχόθ και αποκαλύπτοντας τις ρίζες του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου στον αγροτικό χώρο.³ Το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για το αγροτικό ζήτημα κατά τη Δεύτερη Δημοκρατία παραμένει εξίσου έντονο κατά τα τελευταία χρόνια. Μπορούμε αρχικά να ξεχωρίσουμε το έργο των James Simpson και Juan Carmona· επιλέγοντας να θέσουν στο κέντρο της ιστορικής τους ανάλυσης την αποτυχία της Δεύτερης Δημοκρατίας, εστιάζουν στον έντονα πολωμένο κοινωνικά αγροτικό

¹ Edward Malefakis, *Agrarian reform and peasant revolution in Spain: Origins of the Spanish Civil War*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν & Λονδίνο 1970.

² Manuel Tuñón de Lara, *Tres claves de la Segunda República*, Alianza Universidad, Μαδρίτη 1985.

³ Sergio Riesco Roche, *La reforma agraria y los orígenes de la Guerra Civil (1931-1940)*, Biblioteca Nueva, Μαδρίτη 2006.

χώρο και τις αγεφύρωτες διαφορές που προκαλούσε το ζήτημα της αναδιανομής της γης.⁴ Επιπλέον, η πρόσφατη μελέτη του Ricardo Robledo Hernández έχει ως θεματικό άξονα την αδυναμία επίλυσης του γαιοκτητικού ζητήματος μέσω της θεσμικής οδού κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Δημοκρατίας. Ο συγγραφέας αναδεικνύει την ιστορικότητα αυτής της διαδικασίας καταγράφοντας τις αποτυχίες θέσπισης μιας αγροτικής μεταρρύθμισης από τις αρχές του αιώνα μέχρι το 1936 και επισημαίνει τις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες αυτής της εκκρεμότητας.⁵

Θέτοντας στο επίκεντρο της ανάλυσής μας τις συλλογικές οργανώσεις που συγκροτήθηκαν, διερευνούμε την εξέλιξη των αγροτικών κινητοποιήσεων και διαμαρτυριών. Θεωρούμε πως οι κοινωνικές εντάσεις που ξέσπασαν κατά τα χρόνια της Δεύτερης Δημοκρατίας αποτελούσαν την κλιμάκωση ενός κύματος διαμαρτυρίας, με εξάρσεις και υφέσεις, που επικρατούσε στον αγροτικό χώρο από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Μελετώντας πρωτογενείς πηγές της περιόδου, και ιδιαίτερα τα έντυπα των κοινωνικών και πολιτικών φορέων που δραστηριοποιούνταν στην ισπανική ύπαιθρο, θα αναδείξουμε πτυχές του λόγου τους για τους αγρότες και θα καταγράψουμε την πορεία των συλλογικών θέσεων και των πρακτικών της συλλογικής δράσης, σημειώνοντας τις συνέχειες και τις τομές.

Το άρθρο πραγματεύεται αυτή τη διαρκή σύγκρουση γύρω από το ζήτημα της κατοχής γης. Η άνιση κατανομή της γης στο σύνολο της ισπανικής περιφέρειας και τα φαινόμενα έντονης φτώχειας υποκινούσαν αυτές τις εντάσεις. Ωστόσο, οι λύσεις που προκρίνονταν για τη ρύθμιση του αγροτικού ζητήματος ήταν ποικίλες και συχνά διαμετρικά αντίθετες. Το σύνθημα για την «παραχώρηση της γης στους καλλιεργητές της» είχε διατυπωθεί από σοσιαλιστές, αναρχικούς καθώς και δημοκρατικές και αριστερές οργανώσεις τοπικής και περιφερειακής εμβέλειας. Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις για το πώς θα πραγματοποιούνταν αυτή η μεταβολή ή τα μέσα με τα οποία θα έπρεπε να γίνει, οι φορείς αυτοί τάσσονταν υπέρ της άμεσης αλλαγής του γαιοκτητικού καθεστώτος. Από την άλλη πλευρά, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, που είχαν συγκροτήσει ισχυρές οργανώσεις, σε συνεργασία με εκπροσώπους του καθολικού κλήρου και ένα πολυπληθές σώμα μικρών και μεσαίων ιδιοκτητών, απέρριπταν σθεναρά αυτές τις προτάσεις και παρεμπόδιζαν την εφαρμογή τους, έχοντας τη διαρκή συμπαράσταση των πολιτικών ελίτ, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις προέρχονταν από τις τάξεις των μεγάλων ιδιοκτητών γης. Η

⁴ James Simpson & Juan Carmona, *Why democracy failed: The agrarian origins of the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2020.

⁵ Ricardo Robledo Hernández, *La tierra es vuestra: La reforma agraria. Un problema no resuelto en España: 1900-1950*, Ediciones de Pasado y Presente, Βαρκελώνη 2022.

παρούσα μελέτη επικεντρώνεται αποκλειστικά στο ακανθώδες ζήτημα της αναδιανομής της γης. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου οι κοινωνικές εντάσεις και διαμαρτυρίες στην ισπανική ύπαιθρο δεν περιορίστηκαν στον μετασχηματισμό του γαιοκτητικού καθεστώτος και των παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο αλλά επεκτάθηκαν σε μια σειρά από άλλα θέματα, όπως για παράδειγμα οι εργασιακές σχέσεις και η ρύθμιση της εργασίας στην ύπαιθρο, η πρόσβαση στις τεχνολογικές κατακτήσεις, η δασμολογική προστασία και η μείωση της αγροτικής φορολογίας.⁶

Η «προϊστορία» του αγροτικού ζητήματος στην Ισπανία

Η επιδίωξη μεταρρύθμισης της έγγειας ιδιοκτησίας είχε διατυπωθεί στην Ισπανία από τα μέσα του 18ου αιώνα. Η ανάγκη ενίσχυσης της ατομικής ιδιοκτησίας περιγραφόταν ως φιλελεύθερη αγροτική μεταρρύθμιση. Επιπλέον, δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη σχηματισμού αποδοτικών και προσοδοφόρων τρόπων εκμετάλλευσης της γης. Μια από τις πρώτες προσπάθειες που πραγματοποιήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση του 1766, που περιλάμβανε την πραγματοποίηση τεχνικών έργων και την πρώτη αναδιανομή των γαιών που παρέμεναν ακαλλιέργητες (*baldíos*). Όπως σημειώνει ο Βαγγέλης Βάγιας, η κυρίαρχη προσέγγιση που επικρατούσε κατά τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν εκείνη των *ilustrados*, των πεφωτισμένων εκείνων κρατικών αξιωματούχων οι οποίοι θεωρούσαν την άνιση κατανομή των γαιών ως το βασικότερο πρόβλημα της ισπανικής υπαίθρου και πρότειναν ως λύση την αναδιανομή της γης σε ακτήμονες αγρότες.⁷

Οι επόμενες δεκαετίες θα σημαδευτούν από την έντονη πάλη μεταξύ των φιλελεύθερων δυνάμεων, εκπροσώπων της ανερχόμενης αστικής τάξης, και των υποστηρικτών του παλαιού καθεστώτος. Το Σύνταγμα του Κάντιθ, το οποίο ψηφίστηκε το 1812, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία μιας φιλελεύθερης αστικής κοινωνίας. Η κατάργηση των *señoríos* αποτελούσε αναμφίβολα ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της διάλυσης των φεουδαλικών σχέσεων.⁸

⁶ Dimitrios Angelis-Dimakis, *Mundos rurales en movimiento. Un análisis comparado del asociacionismo agrario en España y Grecia, 1881-1936*, Διδακτορική διατριβή, Universidad Autónoma de Madrid, Μαδρίτη 2021, σ. 357-437.

⁷ Ευάγγελος Βάγιας, *Από τη φεουδαλική στην αστική κοινωνία. Η εξέλιξη της οικονομικής και πολιτικής θέσης της αριστοκρατίας, 1766-1936*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2023, σ. 57-58.

⁸ Τα *señoríos*, οι εκτάσεις γης που κατείχαν οι ευγενείς, συνιστούν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του φεουδαλικού συστήματος όπως εφαρμόστηκε στον ισπανικό χώρο. Η μεταφρασμένη, από την Εύη Καρούζου, μελέτη του José Miguel Martínez Carrión μας βοηθά να κατανοήσουμε πώς οι μεταρρυθμίσεις στο καθεστώς της έγγειας ιδιοκτησίας της αριστοκρατίας συνέβαλαν στη μετάβαση από τη φεουδαλική στην καπιταλιστική

Ωστόσο, δεν προβλεπόταν σε καμία περίπτωση κάποιο είδος απαλλοτρίωσης της γης της αριστοκρατίας και διανομή της στα φτωχά αγροτικά στρώματα. Επρόκειτο απλώς για αλλαγή του νομικού καθεστώτος, που σφράγισε τη μετατροπή της παλαιάς αριστοκρατίας σε μεγαλογαιοκτήμονες. Πάντως, η επικράτηση των φιλελεύθερων απόψεων δεν αποτέλεσε μια απλή, εύκολη και γρήγορη διαδικασία. Η παλινόρθωση της απόλυτης μοναρχίας το 1814 επιβράδυνε την εξέλιξη των μεταρρυθμιστικών πρωτοβουλιών. Η φιλελεύθερη τριετία (*trienio liberal*) του 1820-1823 σηματοδότησε μια προσπάθεια επαναφοράς των νομοθετικών ρυθμίσεων του συντάγματος του Κάντιθ.

Η οριστική μετάβαση από το παλαιό καθεστώς, με τα προνόμια της αριστοκρατίας και την απόλυτη μοναρχία, σε ένα καθεστώς συνταγματικής μοναρχίας πάνω στη βάση ορισμένων θεμελιωδών αρχών του φιλελευθερισμού σημειώθηκε κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1830. Μια από τις πιο emblematicas μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση θεσμοθέτησης της ατομικής ιδιοκτησίας είναι η *desamortización*⁹ του Μεντιθάμπαλ¹⁰, η οποία θεσπίστηκε το 1836.¹¹ Ο συγκεκριμένος νόμος έθετε τις βάσεις για την πώληση των εκτάσεων γης που ανήκαν σε εκκλησιαστικές κοινότητες, συσσωματώσεις και θεσμούς στο Κράτος, το οποίο θα αναλάμβανε τη διανομή τους και την αποζημίωση του κλήρου. Ως συνέχεια αυτής της πρωτοβουλίας θα πρέπει να θεωρηθεί η *desamortización* του Μαντόθ¹², η οποία προέβλεπε την απαλλοτρίωση των κρατικών, εκκλησιαστικών, στρατιωτικών και κοινοτικών εκτάσεων.¹³ Οι μεταρρυθμίσεις αυτές δεν ευνόησαν τα φτωχά στρώματα της ισπανικής υπαίθρου, αλλά αντίθετα αποδείχθηκαν ιδιαίτερα ευεργετικές για τους ευγενείς και κυρίως για τους ανερχόμενους φορείς της αστικής τάξης, οι οποίοι αποτέλεσαν στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων τους αγοραστές

ιδιοκτησία: José Miguel Martínez Carrión, «Η οικονομική ανάπτυξη στη σύγχρονη Ισπανία. Η ιστοριογραφική συζήτηση τα τελευταία 25 χρόνια», στο Εύη Καρούζου (επιμ. & μτφρ.), *Σύγχρονη Ισπανική Ιστοριογραφία. Τομές της φρανκικής και μεταφρανκικής εποχής*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα 2001, σ. 245-291.

⁹ Ο όρος *desamortización* περιγράφει το σύνολο των νομοθετικών πρωτοβουλιών που λήφθηκαν από τις φιλελεύθερες κυβερνήσεις της Ισπανίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα για την αποδέσμευση της γης από τα φεουδαλικά βάρη και τη συνεπακόλουθη εμπορευματοποίησή της.

¹⁰ Ο Μεντιθάμπαλ ήταν οικονομολόγος και φιλελεύθερος πολιτικός. Διετέλεσε πρωθυπουργός από τον Σεπτέμβριο του 1835 έως τον Μάιο του 1836 και στη συνέχεια υπουργός Οικονομικών. Η απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας ήταν μια από τις βασικές μεταρρυθμίσεις που εισηγήθηκε.

¹¹ Ricardo Robledo Hernández, *Economistas y reformadores españoles: la cuestión agraria (1760-1935)*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Μαδρίτη 1993, σ. 48-53.

¹² Ο Πασκούαλ Μαντόθ ήταν υπουργός Οικονομικών κατά το 1855 και συνδέθηκε με τη μεταρρύθμιση του γαιοκτητικού καθεστώτος, που αποτέλεσε συνέχεια των πρωτοβουλιών που είχαν ληφθεί είκοσι χρόνια νωρίτερα. Η μεταρρύθμιση του Μαντόθ ενίσχυσε τις βάσεις για την παγίωση της ατομικής ιδιοκτησίας.

¹³ Dolores Sáiz Roca, «Opinión pública y desamortización. La Ley General de Desamortización de Madoz de 1 de mayo de 1855», *Agricultura y Sociedad*, 28 (1983), σ. 65-97.

αυτών των κτημάτων. Αξίζει μάλιστα να υπογραμμισθεί πως στην περίπτωση των κοινοτικών γαιών οι χωρικοί έχασαν τα δικαιώματα που κατείχαν κατά το προηγούμενο διάστημα. Η διανομή των εκτάσεων αυτών στις κοινότητες αποτελούσε ένα βασικό αίτημα των δημοκρατικών, σοσιαλιστικών και αναρχικών οργανώσεων από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι και την έναρξη του Ισπανικού Εμφυλίου.

Θα μπορούσε συμπρασματικά να ειπωθεί πως οι νομοθετικές ρυθμίσεις που σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν κατά τον 19ο αιώνα έθεσαν τις βάσεις για την επικράτηση μιας νέας κοινωνικής δύναμης στην ύπαιθρο. Η αστική τάξη ήταν ο μεγάλος νικητής αυτών των μεταρρυθμίσεων, ενώ και οι παραδοσιακές δυνάμεις της αριστοκρατίας διατήρησαν τις εκτάσεις τους, ιδιαίτερα στις νότιες περιοχές της χώρας. Ασφαλώς, δεν πρέπει να ξεετάζουμε την ισπανική ύπαιθρο ως ένα ομοιογενές σύνολο, καθώς το σύστημα κατοχής της γης ήταν διαφορετικό από περιφέρεια σε περιφέρεια. Οι μεγάλες ιδιοκτησίες γης επικρατούσαν στις περιοχές της νότιας Ισπανίας, ενώ στις βόρειες περιφέρειες, όπως για παράδειγμα στη Γαλικία, ήταν πολύ συχνό το φαινόμενο του κατακερματισμού της γης. Σε κάθε περίπτωση, η ιδιαίτερα άνιση διανομή της γης και η συγκέντρωσή της στα χέρια λίγων αποτελούσαν τα βασικότερα προβλήματα της ισπανικής υπαίθρου και μέσα σε αυτό το πλαίσιο άρχισε να αποκρυσταλλώνεται το αίτημα για διανομή της γης στους καλλιεργητές.

Ο χαρακτήρας της συλλογικής κινητοποίησης στο πέρασμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα: φορείς, αιτήματα, πρακτικές δράσης

Οι πρώτες συλλογικές οργανώσεις άρχισαν να εμφανίζονται στην ισπανική ύπαιθρο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Η ανάπτυξή τους οδήγησε στη διαμόρφωση ενός νέου πλαισίου συλλογικής δράσης. Οι αγροτικές συνελύσεις, συσκέψεις και συναντήσεις άρχισαν να γίνονται ολοένα και πιο συχνές. Οι αγρότες πραγματοποιούσαν ετήσιες συνελύσεις στις οποίες παρουσίαζαν τη δραστηριότητα του προηγούμενου έτους και τις πρωτοβουλίες που θα έπρεπε να λάβουν κατά το επόμενο διάστημα. Πέρα από αυτές τις τακτικές συσκέψεις, που ήταν εσωτερικές δράσεις και παράλληλα δημόσιες εκδηλώσεις, συγκαλούσαν έκτακτες συνελύσεις, που θεωρούνταν ένα επιπρόσθετο μέσο για την προώθηση των διεκδικήσεών τους.

Οι ενώσεις, που ελέγχονταν από τους μεγάλους ιδιοκτήτες γης και λειτουργούσαν κατά κύριο λόγο ως ομάδες πίεσης, χρησιμοποίησαν αυτές τις πρακτικές δράσης για την

προπαγάνδιση των συλλογικών τους θέσεων. Η παρουσία των οργανώσεων των ιδιοκτητών γης ενισχύθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ο αντίκτυπος της διεθνούς οικονομικής κρίσης εκείνης της περιόδου αποτέλεσε το βασικό λόγο για την πιο συστηματική δράση τους. Η σημαντική πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε συνδυασμό με τη μηδαμινή αύξηση των μισθών συνέθεταν τους κύριους άξονες της αγροτικής κρίσης του τέλους του 19ου αιώνα. Αν και διάφοροι οικονομικοί ιστορικοί, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον James Simpson, έχουν διατυπώσει την άποψη πως οι συνέπειες της κρίσης δεν ήταν τόσο έντονες στην Ισπανία σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, δεν χωρά αμφιβολία πως στις ελαιοπαραγωγικές και σιτοπαραγωγικές περιοχές της κεντρικής και νότιας Ισπανίας η υπερπροσφορά και η συνακόλουθη ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού απούλητων αποθεμάτων παραγωγής αποτελούσαν ακανθώδη προβλήματα.¹⁴ Κατ' αυτό το διάστημα αποκρυσταλλώνεται το αίτημα για λήψη προστατευτικών μέτρων από το Κράτος προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση, μια τάση η οποία ασφαλώς ερχόταν σε σύγκρουση με την έως τότε κυρίαρχη θέση περί της αυτορρύθμισης της αγοράς.

Η υποβολή ψηφισμάτων και εκθέσεων στις πολιτικές ηγεσίες, η παρουσίαση σχεδίων που στόχευαν στην αντιμετώπιση της «αγροτικής και κτηνοτροφικής κρίσης», οι επισκέψεις σε υπουργούς και η διατήρηση στενών επαφών με βουλευτές και τοπικές αρχές συνιστούσαν επιπρόσθετα θεσμικά μέσα πίεσης για την υπεράσπιση των αγροτικών συμφερόντων απέναντι στην «εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση της γεωργίας στην Ισπανία».¹⁵ Τα αιτήματα επικεντρώνονταν στην αύξηση της δασμολογικής προστασίας, τη μείωση των φόρων «που επιβάρυναν την αγροτική ιδιοκτησία», την κατάργηση των ειδικών φόρων κατανάλωσης, την παραχώρηση έκτακτων οικονομικών βοηθημάτων σε αγρότες και κτηνοτρόφους, την ενίσχυση της αγροτικής πίστης, τη δημιουργία κτηματολογίου και την ανάπτυξη της γεωργικής εκπαίδευσης.¹⁶ Επομένως, εν μέσω της διεθνούς αγροτικής κρίσης των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, οι συνελεύσεις και οι συναντήσεις που οργανώθηκαν από τις ενώσεις των μεγάλων ιδιοκτητών είχαν ως βασικό στόχο τη λήψη έκτακτων μέτρων «για τη σωτηρία της

¹⁴ James Simpson, «La crisis agraria de finales del siglo XIX: una reconsideración», στο Carles Sudrià i Triay & Daniel Tirado Fabregat (επιμ.), *Peseta y protección: comercio exterior, moneda y crecimiento económico en la España de la Restauración*, Universidad de Barcelona, Βαρκελώνη 2001, σ. 103-105.

¹⁵ «La crisis agrícola», εφ. *Liga Agraria*, 20.05.1891, 152, σ. 1.

¹⁶ «Meeting agrícola de Lérida», εφ. *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, 15.07.1899, 7, σ. 215.

γεωργίας».¹⁷ Παράλληλα, η μετάβαση από τις τοπικές διαμαρτυρίες στις υπερτοπικές κινητοποιήσεις, που πραγματοποιούνταν στις πρωτεύουσες των επαρχιών ή τη Μαδρίτη, ήταν μια ακόμη καινοτομία που εισήγαγαν οι συγκεκριμένες ενώσεις στο πεδίο της συλλογικής δράσης.

Πέρα από τις ελεγχόμενες από τις γαιοκτητικές ελίτ συσσωματώσεις, ο ισπανικός αγροτικός χώρος χαρακτηριζόταν επίσης από την παρουσία ενώσεων των ακτημόνων καλλιεργητών, που ελέγχονταν σε μεγάλο βαθμό από τους αναρχικούς και τους σοσιαλιστές, και οργανώσεων τοπικής και περιφερειακής εμβέλειας που συσπείρωναν κατά κύριο λόγο μικρούς ιδιοκτήτες. Η δράση τους συνδέθηκε εξίσου με το μετασχηματισμό της συλλογικής κινητοποίησης· οι συνελεύσεις και συναντήσεις συνδυάστηκαν σε αυτή την περίπτωση με πολυπληθή συλλαλητήρια και απεργίες. Αυτές οι μορφές συλλογικής δράσης περιγράφονταν από τους σοσιαλιστές ως καινοτομία που έσπαγε τη «μονοτονία της ισόχρονης ζωής» των εργατών της γης.¹⁸ Ακόμη, σύμφωνα με τους σοσιαλιστές, ο συλλογικός αγώνας των αγροτών και η ένταξή τους σε μαχητικές ενώσεις, που παρουσιάζονταν ως οι μοναδικοί φορείς που πάλευαν «συνειδητά ενάντια στην καπιταλιστική εξουσία», θα οδηγούσαν στην υλική και ηθική βελτίωση της προλεταριακής τάξης και στην τελική χειραφέτησή της.¹⁹ Το ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης των σοσιαλιστών αντιπαραβαλλόταν με τις πρακτικές που υιοθετούσαν οι αναρχικές ομάδες· σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στις αρχές του 1892 στην εφημερίδα-όργανο του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ισπανίας με αφορμή βίαιες ταραχές στον αγροτικό χώρο της Χερέθ γινόταν αναφορά στις φαντασιακές παραισθήσεις των αναρχικών, όπως για παράδειγμα το όραμα της γενικής απεργίας, και στα συνεχή «στρατηγικά λάθη», με χαρακτηριστικότερο τη θεώρηση πως «η κοινωνική επανάσταση μπορούσε να είναι μια αυθόρμητη πράξη και όχι αποτέλεσμα μιας ισχυρής οργάνωσης και της διεθνούς συμμαχίας των εργατών». Η ένταξη των εργατών γης σε ενώσεις υπό τη σημαία του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ισπανίας προβαλλόταν ως η μόνη εναλλακτική στις «αναρχικές ψευδαισθήσεις».²⁰ Η αντίθεση στις πρακτικές δράσης των αναρχικών δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση την απόρριψη της απεργίας, η οποία, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των ηγετικών στελεχών των σοσιαλιστών, αντιπροσώπευε ένα ακόμη μέσο αλλά όχι το μοναδικό όχημα για την ικανοποίηση

¹⁷ «Asamblea General de Agricultores», εφ. *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, 15.03.1895, 3, σ. 49.

¹⁸ «Los trabajadores del campo», εφ. *El Socialista*, 10.04.1915, 2.147, σ. 1.

¹⁹ «Los trabajadores del campo», εφ. *El Socialista*, 27.02.1891, 260, σ. 3.

²⁰ «Lo de Jerez», εφ. *El Socialista*, 15.01.1892, 306, σ. 1.

των αιτημάτων του προλεταριάτου της υπαίθρου. Η απεργία που ξέσπασε στο χωριό Τέμπα στη Μάλαγα στις αρχές του 1902 ήταν μια από τις πρώτες κινητοποιήσεις που υποστηρίχθηκε από τους σοσιαλιστές. Ένα άλλο απεργιακό κίνημα που είχε τη στήριξη των σοσιαλιστών σημειώθηκε στον αγροτικό χώρο της Καστίλης τους πρώτους μήνες του 1904. Σύμφωνα με το σοσιαλιστικό Τύπο της περιόδου, οι απεργίες αποτελούσαν μια μορφή δράσης των εργατών γης προκειμένου «να βελτιώσουν την τύχη τους, να εργάζονται λιγότερο, να κερδίζουν περισσότερα και να ζουν καλύτερα».²¹ Οι απεργίες της Καστίλης αντιπροσωπεύουν μια από τις πρώτες προσπάθειες προς την κατεύθυνση του συντονισμού του αγροτικού αγώνα σε υπερτοπικό επίπεδο.

Από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα οι σοσιαλιστές έδιναν ιδιαίτερη σημασία στην ανάγκη πολιτικής πάλης.²² Ασκούσαν έντονη κριτική στις «καταχρήσεις» των τοπικών αρχών, οι οποίες θεωρούνταν υπεύθυνες για τη δυστυχία της μεγάλης μάζας των χωρικών.²³ Πολλά από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εργαζόμενοι της υπαίθρου οφείλονταν, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των σοσιαλιστών, «στα μέτρα που είχαν λάβει οι δήμοι, οι οποίοι βρίσκονταν υπό την εξουσία των αστών». Η χρήση μιας ρητορικής ενάντια στους τοπικούς ηγέτες (*caciques*) κινήθηκε παράλληλα με τις σοσιαλιστικές προσπάθειες για ενίσχυση της παρουσίας τους στις αγροτικές κοινωνίες. Υπό αυτό το πρίσμα, η πρόσβαση και, αν ήταν εφικτό, ο έλεγχος της τοπικής εξουσίας συνδέονταν άρρηκτα με την αναγνώριση του δικαιώματος του *συνέρχεσθαι* και *συνεταιρίζεσθαι* και με τη συγκρότηση συμπαγών συλλογικών πυρήνων στον αγροτικό χώρο. Η ενίσχυση των συλλογικών δομών των σοσιαλιστών οδήγησε στην αύξηση της εκπροσώπησής τους στα δημοτικά συμβούλια και τις τοπικές κοινότητες, κάτι το οποίο αποτελούσε, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, την «πρώτη επιθυμία κάθε εργατικής οργάνωσης που δημιουργούνται στις μικρές αγροτικές κοινωνίες».²⁴ Η στόχευση των σοσιαλιστών στην πολιτική δράση και την «κατάκτηση των κοινοτήτων, των δήμων, των επαρχιακών συμβουλίων και της Βουλής» ερχόταν σε αντίθεση με την «αντιπολιτική προπαγάνδα» των αναρχικών συσσωματώσεων, οι προσπάθειες των οποίων να αποκτήσουν οπαδούς στις αγροτικές περιοχές είχαν αποδειχθεί στείρες.

²¹ «Los obreros agrícolas de Castilla», εφ. *El Socialista*, 24.06.1904, 955, σ. 1.

²² Manuel González de Molina, «Los socialistas españoles y la cuestión agraria», στο Teresa María Ortega López & Francisco Cobo Romero (επιμ.), *La España rural: siglos XIX y XX: aspectos políticos, sociales y culturales*, Comares, Γρανάδα 2012, σ. 178-179.

²³ «El Comité Nacional a sus correligionarios y a todos los trabajadores», εφ. *El Socialista*, 08.07.1904, 957, σ. 1.

²⁴ «Resultado de una excursión», εφ. *El Socialista*, 25.11.1904, 977, σ. 2.

Η ανάδυση νέων μορφών δράσης, οι οποίες προωθήθηκαν κατά κύριο λόγο από τους σοσιαλιστές, συλλογικότητες αναρχικών και δημοκρατικών καθώς και τοπικές οργανώσεις της Καταλονίας και της Γαλικίας, δεν σήμαινε την εξαφάνιση παλαιότερων πρακτικών συλλογικής έκφρασης που προϋπήρχαν στον αγροτικό χώρο. Αναφερόμαστε κατά βάση στις ταραχές που υποκινούνταν από μικρούς πυρήνες αγροτών, τις εισβολές σε μεγάλα αγροκτήματα, τις επιθέσεις σε φοροεισπράκτορες και άλλους κρατικούς αξιωματούχους καθώς και τις ομαδικές κλοπές προϊόντων. Οι ενέργειες αυτές αποδίδονταν συχνά στους αναρχικούς, παρά το γεγονός ότι ανάμεσά τους υπήρχαν, από την αρχή της δεκαετίας του 1880, και φορείς που προωθούσαν τη μαζική επαναστατική δράση και συχνά υιοθετούσαν πιο μετριοπαθείς θέσεις, όπως για παράδειγμα την άμεση βελτίωση των τρεχουσών συνθηκών εργασίας. Οι παράγοντες αυτοί ήταν ωστόσο δύσκολο να διακριθούν από ομοσπονδιακούς δημοκρατικούς καθώς και ομάδες χωρίς ένα σαφές ιδεολογικό στίγμα. Η διάσταση αυτή συνιστά ασφαλώς μια βασική πτυχή της ετερογένειας του αναρχικού κινήματος κατά τα τέλη του 19ου αιώνα.²⁵

Μετά τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα η πάλη μέσω της συνδικαλιστικής οδού άρχισε να κερδίζει έδαφος στο ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης των αναρχικών, κάτι το οποίο συνεχίστηκε με ακόμα μεγαλύτερη ένταση κατά τις επόμενες δεκαετίες. Όπως οριζόταν στο ιδρυτικό συνέδριο της ελεγχόμενης από τους αναρχικούς Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργασίας (Confederación Nacional del Trabajo – CNT), που πραγματοποιήθηκε το 1910, ο συνδικαλισμός θα λειτουργούσε ως ένα μέσο «για την εξουδετέρωση των διάφορων εκμεταλλευτών», συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην επίτευξη του τελικού στόχου της «ολοκληρωτικής οικονομικής χειραφέτησης της εργατικής τάξης μέσω της επαναστατικής απαλλοτρίωσης της αστικής τάξης».²⁶ Η διάκριση ανάμεσα στις άμεσες ανάγκες των χωρικών και τη μαξιμαλιστική φιλοδοξία της κοινωνικής και οικονομικής χειραφέτησης του προλεταριάτου συνέχιζε να καθορίζει τη συλλογική δράση των αναρχικών.

Πέρα από τις τοπικές και επαρχιακές απεργίες, το μποϊκοτάζ και το σαμποτάζ αποτελούσαν δυο ακόμα μορφές δράσης που χρησιμοποιήθηκαν από τις αναρχικές συλλογικότητες για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Όπως υπογράμμιζε ο Anselmo Lorenzo, ένας Ισπανός θεωρητικός του αναρχισμού κατά τον πρώιμο 20ό αιώνα, το μποϊκοτάζ, που έφερε την «τριπλή ιδέα της διαμαρτυρίας, της εξέγερσης και της τιμωρίας», ήταν μια

²⁵ Antonio López Estudillo, «El anarquismo español decimonónico», *Ayer*, 45 (2002), σ. 94-97· Jacques Maurice, *El anarquismo español. Campesinos y sindicalistas, 1868-1936*, Crítica, Βαρκελώνη 1990, σ. 252-254.

²⁶ *Congreso de Constitución de la Confederación Nacional de Trabajo*, Ediciones CNT, Τουλούζ 1959, σ. 23.

«απαγόρευση που επιβαλλόταν ως πράξη δικαιοσύνης ενάντια σε έναν εκμεταλλευτή και ήταν πλήρως αποδεκτή από τους εργάτες και καταναλωτές, που αποτελούσαν πηγές εξάρτησης και πελατείας». Αντιπροσώπευε, επομένως, σύμφωνα με τον Lorenzo, ένα «σημαντικότατο στοιχείο της στρατηγικής για τη χειραφέτηση των εργατών».²⁷ Από την άλλη πλευρά, το σαμποτάζ θεωρούνταν μια διαμαρτυρία «κατά της κατάχρησης και εκμετάλλευσης που οδηγούσε στον πλουτισμό του αφεντικού-εργοδότη και άφηνε στη φτώχεια και την ανέχεια τον εργαζόμενο».²⁸ Αυτές οι ενέργειες θα συνέβαλλαν, επομένως, στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας των «εκμεταλλευόμενων» τάξεων, ενώ η γενική απεργία θα οδηγούσε στην επίτευξη του θεμελιώδους στόχου της κοινωνικής απελευθέρωσης.²⁹ Θα μπορούσαμε συμπερασματικά να πούμε πως οι εν λόγω πρακτικές δράσης, που είχαν εμφανιστεί αρκετά χρόνια νωρίτερα, παγιώθηκαν μετά την ίδρυση της CNT και της Εθνικής Ομοσπονδίας των Εργατών Γης (Federación Nacional de Obreros Agrícolas – FNOA), το 1910 και 1913 αντίστοιχα.

Οι παραπάνω φορείς εισήγαγαν πολλά νέα στοιχεία στο πεδίο της συλλογικής δράσης, αλλά δεν ήταν οι μόνοι που κατέφυγαν σε διαμαρτυρίες και δημόσιες δράσεις για την προπαγάνδισή των θέσεών τους. Οι υποστηρικτές του κοινωνικού καθολικισμού έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, από τα τέλη του 19ου αιώνα, για την ενίσχυση της παρουσίας τους στον αγροτικό χώρο. Η διάδοση των καθολικών οργανώσεων ήταν κατά τις επόμενες δεκαετίες πολύ πιο έντονη στην ισπανική ύπαιθρο απ' ό,τι στα αστικά κέντρα. Η αύξηση της κρατικής προστασίας στη γεωργία, η διευκόλυνση χορήγησης δανείων στους αγρότες και η περιστολή της τοκογλυφίας, η ενίσχυση της κοινωνικής πρόνοιας μέσω της θεσμοθέτησης νόμων για τα εργατικά ατυχήματα στον αγροτικό χώρο και εν γένει της ισχυροποίησης της μέριμνας για τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα αποτελούσαν ορισμένες από τις βασικές τους θέσεις. Οι συνελεύσεις, τα συνέδρια και οι συγκεντρώσεις, σε τοπικό και επαρχιακό επίπεδο, ήταν τα θεσμικά οχήματα που χρησιμοποίησαν αρχικά οι καθολικοί σύλλογοι για την προώθηση αυτής της ατζέντας. Η ύπαρξη του επαναστατικού κινδύνου, που καταλάμβανε κεντρική θέση στον λόγο των καθολικών, τους οδήγησε σε ολοένα και πιο τολμηρές δηλώσεις, που δεν μεταφράστηκαν ωστόσο σε ανοιχτές συγκρούσεις κατά τα πρώτα χρόνια ύπαρξής τους. Οι εκπρόσωποι του κοινωνικού καθολικισμού θεωρούσαν πως το ενδιαφέρον του κλήρου θα

²⁷ Anselmo Lorenzo, *Hacia la emancipación. Los nuevos métodos de lucha*, Biblioteca de El Porvenir del Obrero, Μαχόν 1914, σ. 109-112.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 119-124.

²⁹ *Congreso de Constitución de la Confederación Nacional de Trabajo*, ό.π., σ. 30.

έπρεπε να επικεντρώνεται στους εργάτες και πως η εκκλησία δεν θα έπρεπε να διστάζει να «μάχεται δημοσίως ενάντια στις καταχρήσεις κάποιων εργοδοτών».³⁰ Ωστόσο, η διστακτικότητά τους κατά την ώρα προσφυγής σε συγκεκριμένες μορφές δράσης ήταν συνεχής.

Η ενίσχυση της παρουσίας των καθολικών στην ύπαιθρο συνέπεσε με την ανάδυση των πρώτων διαφωνιών ανάμεσα στους συντηρητικούς φορείς και στους εκπροσώπους πιο ριζοσπαστικών θέσεων γύρω από τη στρατηγική και τις πρακτικές δράσης που θα έπρεπε να υιοθετηθούν. Ορισμένοι καθολικοί ασκούσαν έντονη κριτική στο μοντέλο του μεικτού και διαταξικού συνδικαλισμού. Ο πατέρας Χέραρντ, ιδρυτής των «ελεύθερων συνδικάτων», τασσόταν για παράδειγμα υπέρ της δημιουργίας αμιγώς εργατικών ενώσεων.³¹ Επιπλέον, κατά την ίδια περίοδο ανέκυψαν διαφορετικές θεωρήσεις αναφορικά με τον βαθμό και την αναγκαιότητα διείσδυσης της πίστης στην κοινωνική δράση. Σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Κοινωνική Ειρήνη* (*La Paz Social*) τον Ιανουάριο του 1909 ο Σεβερίνο Αθνάρ εξέφραζε την προτίμησή του για τη δημιουργία οργανώσεων θρησκευτικού χαρακτήρα, στις οποίες θα μπορούσαν να συμμετέχουν «όλοι οι πιστοί, όλοι εκείνοι που αποκαλούνταν χριστιανοί, οποιοδήποτε και αν ήταν το πολιτικό τους κόμμα και οποιαδήποτε και αν ήταν η ζωή τους ως χριστιανοί». Ο Αθνάρ αντιτίθετο με αυτό τον τρόπο στα αιτήματα των πιο αδιάλλακτων παραγόντων, που ζητούσαν την αποπομπή μελών που «ασκούσαν πλημμελώς τα θρησκευτικά τους καθήκοντα», υπογραμμίζοντας παράλληλα πως οι θρησκευτικές πράξεις δεν είχαν μεγάλη σημασία αν δεν διέπονταν από ειλικρίνεια.³² Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο ο πατέρας Χέραρντ όσο και ο Σεβερίνο Αθνάρ τάσσονταν υπέρ της προσφυγής των καθολικών οργανώσεων στην απεργία «όταν αυτό ήταν απαραίτητο».³³ Ο Αθνάρ, σε άρθρο του τον Νοέμβριο του 1910, χαρακτήριζε ανόητη την άποψη ότι οι καθολικές ενώσεις ανήκαν στους εργοδότες, ότι δεν αντιστέκονταν και δεν μάχονταν για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των εργατών. Ωστόσο, θεωρούσε παράλληλα πως οι καθολικές οργανώσεις δεν θα έπρεπε να εκθέσουν τους «εργάτες

³⁰ «Un mitin de los sindicatos católicos», εφ. *La Paz Social*, Ιούνιος 1908, 16, σ. 289.

³¹ Domingo Benavides, *El fracaso social del catolicismo español: Arboleya Martínez, 1870-1951*, Editorial Nova Terra, Βαρκελώνη 1973, σ. 75-79· José Sánchez Jiménez, «Sindicalismo católico agrario en Andalucía. Los sindicatos católicos libres del P. Gerard en Jerez de Frontera», στο *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía Contemporánea*, Monte de Piedad y Caja de Ahorros, Κόρδοβα 1979, σ. 437-465· Salvador Carrasco Calvo, «Los Sindicatos Libres en Navarra (1915-1923)», *Príncipe de Viana Anejo*, 5 (1986), σ. 53-55· Feliciano Montero, «El catolicismo social en España, 1890-1936», *Sociedad y utopía: Revista de Ciencias Sociales*, 17 (2001), σ. 119-120.

³² «La confesionalidad y la neutralidad», εφ. *La Paz Social*, Ιανουάριος 1909, σ. 23-24.

³³ Carrasco Calvo, *ό.π.*, σ. 154.

τους στους κινδύνους μιας απεργίας χωρίς να έχουν τη σιγουριά της επιτυχίας της». ³⁴ Αυτή η στήριξη ή, πιο σωστά, η μη απόρριψη της απεργιακής στρατηγικής, υπό τον όρο να μην είναι «παράλογη ή άδικη», προκάλεσε τις έντονες κριτικές των συντηρητικών φορέων, κάτι το οποίο φανερώνει πως ο κοινωνικός καθολικισμός απέιχε πολύ από το να θεωρηθεί και να είναι ένα ομοιογενές σύνολο στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η ίδρυση της Εθνικής Καθολικής Αγροτικής Συνομοσπονδίας (Confederación Nacional Católico-Agraria – CNCA) το 1917 σηματοδότησε την επικράτηση της συντηρητικής πτέρυγας των καθολικών και την παγίωση του διαταξικού μοντέλου. ³⁵ Παρά το γεγονός αυτό, πολλοί θεωρητικοί του καθολικισμού δεν απέρριπταν την ιδέα ενός «καθαρού» εργατικού συνδικαλισμού. Κατά τα επόμενα χρόνια το ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης περιελάμβανε τις ετήσιες συνελεύσεις της CNCA, περιφερειακές συνελεύσεις, τοπικές συγκεντρώσεις και συνέδρια οργανωμένα από τις τοπικές και περιφερειακές καθολικές ενώσεις. Οι ηγέτες της CNCA αντιτίθεντο στην απεργιακή στρατηγική θεωρώντας πως οι συγκρούσεις μεταξύ των εργατών και των εργοδοτών θα έπρεπε να λύνονται με αμοιβαίες συμφωνίες.

Από τη μολσεβίκικη τριετία στην εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα: όψεις της συλλογικής κινητοποίησης στην ισπανική ύπαιθρο

Η περίοδος της μολσεβίκικης τριετίας (1918-1920) ³⁶, που χαρακτηρίστηκε από μαζικές κινητοποιήσεις και έντονες συγκρούσεις στην ισπανική ύπαιθρο, με επίκεντρο την Ανδαλουσία,

³⁴ «El censo de asociaciones económico-sociales y las elecciones de Juntas de Reformas Sociales», εφ. *La Paz Social*, Νοέμβριος 1910, σ. 572-573.

³⁵ Juan José Castillo, *Propietarios muy pobres. Sobre la subordinación del pequeño campesino*, Ministerio de Agricultura: Servicio de Publicaciones Agrarias, Μαδρίτη 1979.

³⁶ Ως μολσεβίκικη τριετία χαρακτηρίζεται η περίοδος από το 1918 μέχρι το 1920, η οποία σηματοδεύτηκε από έντονες κοινωνικές συγκρούσεις στις αγροτικές περιοχές του νότου της Ισπανίας. Η κοινωνική κρίση στον αγροτικό χώρο της Ισπανίας, η οποία είχε σαφή επιρροή από τη μολσεβίκικη επανάσταση του 1917, συνέπεσε με τη βαθιά πολιτική κρίση του συστήματος της Παλινόρθωσης (*Restauración*) και την αμφισβήτηση των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων της περιόδου, του Φιλελεύθερου και του Συντηρητικού. Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως πέρα από την κοινωνική κρίση, η χώρα κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1910 βίωνε μια έντονη οικονομική κρίση, η οποία θα πρέπει να εγγράφεται στο ευρύτερο διεθνές πλαίσιο. Η ισπανική οικονομία κατά τα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου βρέθηκε σε μια φάση έντονης ανάπτυξης η οποία σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στην ουδετερότητα της χώρας στην παγκόσμια πολεμική σύρραξη. Ωστόσο, μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου τα δεδομένα άλλαξαν και η χώρα εισήλθε σε μια περίοδο ύφεσης, η οποία συνεχίστηκε μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920. Με άλλα λόγια, κατ' αυτό το διάστημα η κοινωνική κρίση συνυπάρχει με την οικονομική ύφεση και ασφαλώς αλληλοδιαπλέκονται με την πολιτική αστάθεια και τη συνεχή εναλλαγή κυβερνήσεων.

αποτελέσει τομή για την εξέλιξη των διάφορων συλλογικών φορέων και της στρατηγικής τους.³⁷ Οι μορφές δράσης στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί δεν μεταβλήθηκαν. Οι ριζοσπαστικές ενώσεις συνδύαζαν τις απεργίες, την άμεση δράση, τα μποϊκοτάζ και τα σαμποτάζ με τις υπερτοπικές κινητοποιήσεις, δηλαδή τις περιφερειακές συνελεύσεις και συγκεντρώσεις. Οι οργανώσεις που ελέγχονταν από τους μεγάλους ιδιοκτήτες και οι καθολικές ενώσεις πολλαπλασίασαν τις συνελεύσεις, τις συγκεντρώσεις και τις δημόσιες δράσεις. Κατά τη διάρκεια αυτών των παραγμένων χρόνων συναντάμε την εισαγωγή νέων θεσμικών οδών για την προώθηση των αγροτικών αιτημάτων. Ο εορτασμός της Γιορτής της Γεωργίας (*Fiesta de Agricultura*) στις 15 Μαΐου κάθε χρόνου –από το 1917 και έπειτα– συνιστούσε ένα τέτοιο δείγμα. Οι οργανώσεις των μεγάλων ιδιοκτητών, όπως η Ένωση των Αγροτών της Ισπανίας (*Asociación de los Agricultores de España – AAE*) με γεωγραφική βάση τη νότια Ισπανία, το Αγροτικό Καταλανικό Ινστιτούτο του Αγίου Ισιδώρου (*Instituto Agrícola Catalán de San Isidro – IACSI*), η Γενική Ένωση των Κτηνοτρόφων του Βασιλείου (*Asociación General de los Ganaderos del Reino – AGGR*) και η καθολική CNCA, παρουσίαζαν μια κοινή πλατφόρμα διεκδικήσεων σαφώς διακριτών από τις θέσεις των ριζοσπαστικών και ταξικών αγροτικών ενώσεων. Η σφυρηλάτηση δεσμών συνεργασίας μεταξύ των οργανώσεων των μεγάλων ιδιοκτητών και των καθολικών συσσωματώσεων μπορεί να ιδωθεί ως μια μορφή προσαρμογής στην ενίσχυση της παρουσίας των θεωρούμενων ως επαναστατικών ενώσεων.

Η περίοδος της μπολσεβίκικης τριετίας συνέπεσε με την αύξηση της δυναμικής των σοσιαλιστών στις αγροτικές κοινωνίες. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1910 είχε τεθεί ρητά ο στόχος δημιουργίας μιας εθνικής αγροτικής συνομοσπονδίας των σοσιαλιστών. Ωστόσο, πριν από τη διαμόρφωση ενός εθνικού πυρήνα ήταν αναγκαία η δημιουργία ισχυρών τοπικών και περιφερειακών οργανώσεων. Αξίζει να ξεχωρίσουμε τη δημιουργία ομοσπονδιακών πυρήνων σε διάφορες επαρχίες της Ανδαλουσίας (Κόρδοβα, Μάλαγα και Γρανάδα) και στο Τολέδο, Βαγιαδολίδ, Παλένθια, Βαλένθια, Καστεγιόν και Ποντεβέντρα.³⁸ Από αυτές τις υπερτοπικές συμπράξεις τέθηκαν οι βάσεις για συντονισμένες δράσεις, συνελεύσεις και συγκεντρώσεις στις πρωτεύουσες των επαρχιών. Τα περιφερειακά συνέδρια της Ανδαλουσίας και της Εξτρεμαδούρας, που προβάλλονταν ως τα απαραίτητα βήματα πριν τη δημιουργία μιας εθνικής

³⁷ Almudena Delgado Larios, «¿Problema agrario andaluz o cuestión nacional? El mito del trienio bolchevique en Andalucía (1918-1920)», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 13 (1991), σ. 97-124.

³⁸ Adrián Sánchez Castillo, *El sindicalismo agrario en la crisis de la Restauración (1917-1920). Las semillas de la FNTT*, Πτυχιακή εργασία, Universidad Nacional de Educación e Distancia, Μαδρίτη 2018, σ. 187-234.

ομοσπονδίας, δημιούργησαν το υπόβαθρο για ακόμα πιο μαζικές και δυναμικές κινητοποιήσεις. Η συλλογική δράση των σοσιαλιστών συνδύαζε την προσφυγή σε θεσμικές δράσεις, διαδηλώσεις και απεργίες. Οι τελευταίες –ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε σημαντικά ανάμεσα στο 1918 και το 1920– ήταν ένα μέσο που χρησιμοποιήθηκε τόσο από τους σοσιαλιστές όσο και από τις οργανώσεις αναρχικού χαρακτήρα, που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις κινητοποιήσεις που σημειώθηκαν στις νότιες επαρχίες της χώρας.³⁹ Η μεγάλη πλειοψηφία αυτών των απεργιών ήταν τοπικού χαρακτήρα καθώς ο στόχος τους ήταν η ικανοποίηση άμεσων αιτημάτων των εργατών γης, που συνδέονταν με τις συνθήκες εργασίας. Εκτός από την περίπτωση των κινητοποιήσεων στην Κόρδοβα, οι αγροτικές δράσεις δεν είχαν έναν ευρύτερο συντονισμό. Η γενική απεργία παρέμενε μια μακρινή και μαξιμαλιστική φιλοδοξία που συγκρούταν στην πράξη με τον χαρακτήρα της συλλογικής δράσης στον αγροτικό χώρο.

Πέρα από τις απεργίες, κατ' αυτή την περίοδο δεν έλειπαν ασφαλώς τα μποϊκοτάζ, τα σαμποτάζ, οι εισβολές στα μεγάλα κτήματα και οι επιθέσεις σε γαιοκτήμονες, πρακτικές δράσης που αποδίδονταν, από τις πολιτικές και γαιοκτητικές ελίτ, στους αναρχικούς και ευρύτερα στους «μπολσεβίκους». Οι γαιοκτήμονες-εργοδότες απαντούσαν μέσω της άρνησης πρόσληψης μελών εργατικών ενώσεων και συμμάχων τους και κατέφευγαν στην πολιτοφυλακή (*Guardia Civil*), στους δικαστές των τοπικών κοινοτήτων και εν γένει στα πελατειακά πολιτικά δίκτυα, για τη θεσμική λύση των διαφορών. Οι δικαστικές και πολιτικές αποφάσεις ήταν στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων υπέρ των μεγάλων ιδιοκτητών, κάτι το οποίο οδηγούσε στην κλιμάκωση της πόλωσης και της βίας στις αγροτικές περιοχές.

Η περίοδος της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα (1923-1930) σηματοδότησε τόσο την καθίζηση του αναρχικού κινήματος, που βρέθηκε στην παρανομία εξαιτίας της καταστολής, όσο και τη μείωση των σοσιαλιστικών αγροτικών οργανώσεων. Πέρα από το δραστικό περιορισμό των κινητοποιήσεων, οι ηγέτες των σοσιαλιστών απομακρύνθηκαν από τα κοινοτικά και δημοτικά αξιώματα που κατείχαν πριν το 1923. Οι εκπρόσωποι των δημοκρατικών και αντιδυναστικών συσπειρώσεων είχαν παρόμοια τύχη. Αντίθετα, από το 1923 έως το 1930 οι αγροτικές οργανώσεις που ελέγχονταν από τους μεγάλους γαιοκτήμονες και οι καθολικές

³⁹ Antonio María Calero Amor, *Movimientos sociales en Andalucía (1820-1936)*, Siglo XXI de España, Μαδρίτη 1976, σ. 166-169· Maurice, *El anarquismo andaluz*, ό.π., σ. 332-338· Ángeles González Fernández, «La construcción de un mito: el trienio bolchevique en Andalucía», στο Manuel González de Molina & Diego Caro Cancela (επιμ.), *La utopía racional: estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Editorial Universidad de Granada, Γρανάδα 2001, σ. 188-194· Manuel Morales Muñoz, «Anarquismo y socialismo en el campo andaluz (1868-1931)», στο Miguel Cabo (επιμ.), *Entre la revolución y la reforma: Cuestión agraria y asociacionismo rural (1874-1931)*, Fundación Luis Tilve, Σαντιάγο ντε Κομποστέλλα 2014, σ. 11-22.

ενώσεις συνέχισαν να χρησιμοποιούν τις ίδιες μορφές δράσης. Οι συγκεντρώσεις, οι συνελεύσεις και τα συνέδρια αποτελούσαν τα βασικά μέσα πίεσης για την προώθηση των διεκδικήσεών τους.⁴⁰ Αν και δεν έλειπαν διαφορετικές προσεγγίσεις γύρω από ορισμένα ζητήματα, η Γιορτή της Γεωργίας συνέχισε να εορτάζεται στις 15 Μαΐου κάθε χρόνου και μέσω αυτής της θεσμικής οδού οι παραπάνω αγροτικές οργανώσεις προωθούσαν τις διεκδικήσεις της «αγροτικής τάξης». Τέλος, τόσο οι συνδεδεμένες με τους γαιοκτήμονες συσσωματώσεις όσο και οι καθολικές οργανώσεις είχαν πρόσβαση στους θεσμικούς μηχανισμούς που είχε δημιουργήσει η δικτατορία.

Κατά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1920, το δικτατορικό καθεστώς επιχείρησε να δημιουργήσει ένα θεσμικό πλαίσιο που επέτρεπε σε φορείς οι οποίοι κατά τα προηγούμενα χρόνια ήταν αποκλεισμένοι από τη δημόσια σφαίρα να έχουν εκπροσώπηση σε διάφορους διοικητικούς οργανισμούς. Επρόκειτο για προσπάθεια άμβλυνσης των αντιδράσεων και δημιουργίας ενός μεγαλύτερου νομιμοποιητικού πλαισίου, η οποία ωστόσο δεν θα έθετε υπό αμφισβήτηση τον χαρακτήρα του καθεστώτος και τον πυρήνα των πολιτικών του. Η επέκταση στον αγροτικό τομέα των κορπορατιστικών σχεδίων του υπουργού Εργασίας Εδουάρδο Αουνός έμοιαζε να δημιουργεί το χώρο για συλλογικές διαπραγματεύσεις που κατά την άποψη των ηγετών των σοσιαλιστών θα επέτρεπαν την ενίσχυση της παρουσίας τους στην ύπαιθρο και τη μονοπώληση της αντιπροσώπευσης της τάξης των εργατών γης.⁴¹ Ο αντιπρόεδρος της Γενικής Ένωσης Εργατών (Unión General de los Trabajadores – UGT) Φρανσίσκο Λάργκο Καμπαγιέρο υπογράμμιζε, στο πρώτο τεύχος του *Δελτίου της Γενικής Ένωσης Εργατών* (*Boletín de la Unión General de los Trabajadores*), τα οφέλη που θα πήγαζαν από τη νέα θεσμική δομή. Κατά την άποψή του, οι οργανωμένοι συνδικαλιστικά εργάτες δεν θα έπρεπε να αδιαφορήσουν για τη σύσταση της Εθνικής Κορπορατιστικής Οργάνωσης (Organización Corporativa Nacional) και των Μεικτών Επιτροπών (Comités Paritarios).⁴² Αναφερόμενοι στην εγκατάλειψη που είχαν βιώσει ως τότε οι χωρικοί «χωρίς να απολαμβάνουν κάποιο από τα οφέλη του σύγχρονου πολιτισμού», οι ηγέτες των σοσιαλιστών έδιναν μεγάλη σημασία στην ανάγκη πραγματοποίησης εκστρατειών προπαγάνδας προκειμένου «να συμμετέχουν στις Μεικτές Επιτροπές οι νόμιμοι

⁴⁰ «Asamblea de Viticultores en Villa franca del Penedés», εφ. *Revista Social y Agraria*, Ιούνιος 1924, 62, σελ. 2-3· «Los Pósitos y el Sindicato Central de Aragón», *Revista Social y Agraria*, Ιανουάριος 1926, 81, σ. 13.

⁴¹ «Hay que atraer al campesino», εφ. *El Socialista*, 17.02.1928, σ. 1.

⁴² «Hay que prepararse», εφ. *Boletín de la Unión General de los Trabajadores*, Ιανουάριος 1929, σ. 1.

εκπρόσωποι των εργατών γης, για την υπεράσπιση των υλικών και ηθικών τους συμφερόντων».⁴³

Η τομή της Δεύτερης Δημοκρατίας: ανάμεσα στις συλλογικές διαπραγματεύσεις, τη διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης και την επικράτηση της αγροτικής επανάστασης

Η περίοδος της Δεύτερης Δημοκρατίας αποτέλεσε τομή στην εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος. Αμέσως μετά τη διακήρυξη της Δημοκρατίας, τον Απρίλιο του 1931, το σχέδιο για μεταρρύθμιση του γαιοκτητικού καθεστώτος αποτέλεσε προτεραιότητα για τον κυβερνητικό συνασπισμό των δημοκρατικών και σοσιαλιστών. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τις προηγούμενες δεκαετίες όλες οι προσπάθειες για εξορθολογισμό του γαιοκτητικού καθεστώτος είχαν αποτύχει λόγω των πιέσεων των μεγάλων ιδιοκτητών, που σε μεγάλο βαθμό κατόρθωναν να ελέγχουν το πολιτικό προσωπικό. Από τον Ιούνιο του 1931 παρουσιάστηκαν τα πρώτα σχέδια αγροτικής μεταρρύθμισης. Ο νόμος που τελικά ψηφίστηκε τον Οκτώβριο του 1932 ήταν αρκετά πιο άτολμος από τις αρχικές προτάσεις που είχαν διατυπωθεί. Σε κάθε περίπτωση, περιείχε διατάξεις οι οποίες προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των μεγάλων ιδιοκτητών. Η απαλλοτρίωση των μεγάλων εκτάσεων γης, η σύσταση του Ινστιτούτου Αγροτικής Μεταρρύθμισης, που επιφορτίστηκε με τη διαδικασία αναδιανομής της γης, και η συμμετοχή αντιπροσώπων των ενοικιαστών και εργατών γης σε αυτό, η δυνατότητα αποκατάστασης εργατικών οργανώσεων γης στις νέες εκτάσεις και εν γένει η συμβολή των συλλογικοτήτων στην αναδιανομή της γης αποτελούσαν ορισμένους από τους βασικούς άξονες της κριτικής των μεγάλων γαιοκτημόνων.

Η αγροτική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε για περίπου ένα χρόνο καθώς η πολιτική αλλαγή που σημειώθηκε τον Νοέμβριο του 1933, με την επικράτηση του συνασπισμού των συντηρητικών δυνάμεων, σηματοδότησε μια ριζική στροφή της αγροτικής πολιτικής. Η ψήφιση μιας νέας αγροτικής μεταρρύθμισης τον Αύγουστο του 1935, της αντιμεταρρύθμισης, όπως αναφέρεται στην ιστοριογραφία, αποτέλεσε την πιο χαρακτηριστική όψη αυτής της αλλαγής. Ο νέος νόμος κατήργησε τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταρρύθμισης του 1932: οι μεγάλες εκτάσεις γης δεν αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο απαλλοτρίωσης ενώ ο ρόλος των συλλογικών

⁴³ «La organización de los campesinos», εφ. *El Socialista*, 26.05.1928, σ. 1.

οργανώσεων στην αναδιανομή της γης ήταν εξαιρετικά περιορισμένος. Σε κάθε περίπτωση, πέρα από την αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου, από τις αρχές του 1934 ο ρυθμός πραγματοποίησης των όποιων απαλλοτριώσεων ήταν εξαιρετικά βραδύς. Ο ουσιαστικός μετασχηματισμός του γαιοκτητικού καθεστώτος πραγματοποιήθηκε κατά τους πρώτους μήνες του 1936, μετά τη νίκη των δυνάμεων του Λαϊκού Μετώπου στις εκλογές του Φεβρουαρίου. Δεν βασίστηκε ωστόσο σε κάποια νομοθετική πράξη αλλά στην πρωτοβουλία των σοσιαλιστικών οργανώσεων, οι οποίες προχώρησαν σε μαζικές απαλλοτριώσεις γης προκαλώντας τις αντιδράσεις των γαιοκτητικών ελίτ. Η έντονη σύγκρουση γύρω από το ζήτημα της διανομής της γης αποτέλεσε μια από τις βασικές αιτίες του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου.

Με τη διακήρυξη της Δεύτερης Δημοκρατίας ο αριθμός των αγροτικών ενώσεων αυξήθηκε, όπως επίσης και η κοινωνική πόλωση. Οι νέες δημοκρατικές ελευθερίες που θεμελιώθηκαν μετά το 1931 οδήγησαν στις πιο μαζικές αγροτικές κινητοποιήσεις. Η άνοδος στην εξουσία της κυβέρνησης των σοσιαλιστών και δημοκρατών και το ευρύ μεταρρυθμιστικό έργο που μετέβαλε ριζικά τον χαρακτήρα της αγροτικής πολιτικής προκάλεσαν τις έντονες αντιδράσεις των μεγάλων ιδιοκτητών, των εργοδοτών και μερίδας μικρών και μεσαίων ιδιοκτητών. Η σύσταση της Ένωσης των Ιδιοκτητών των Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων της Ισπανίας (*Agrupación de Propietarios de Fincas Rústicas de España – APFRE*) τον Ιούνιο του 1931 και της Επιτροπής του Συνδέσμου των Γεωργοκτηνοτροφικών Συλλόγων (*Comité de Enlace de Entidades Agropecuarias*) τον Σεπτέμβριο του 1933 αποτέλεσαν όψεις των προσπαθειών για δημιουργία ενός εργοδοτικού κινήματος, «που επέβαλε η [ιστορική] αναγκαιότητα και στην υπηρεσία του οποίου τέθηκαν ξεχωριστές αγροτικές προσωπικότητες». ⁴⁴ Το κίνημα αυτό πρωταγωνίστησε στις πολυάριθμες συγκεντρώσεις και συνελεύσεις που θεωρούνταν από τα πιο σημαντικά οχήματα «προκειμένου να ξεσηκωθεί η κοινή γνώμη απέναντι στις αδικίες που υφίστατο η γεωργία και να εξασφαλισθεί η προώθηση των θέσεων των πληττόμενων από τις κυβερνητικές πολιτικές». ⁴⁵

Στην πραγματικότητα, οι δηλώσεις αυτές των γαιοκτημόνων συνδέονταν με τη γενικότερη ανησυχία τους πως η εφαρμογή των αγροτικών πολιτικών από το συνασπισμό των δημοκρατών και σοσιαλιστών θα έπληττε τα συμφέροντά τους. Η άσκηση πολλαπλών μορφών πίεσης για την

⁴⁴ «La situación del campo y el movimiento agrícola», εφ. *Boletín de la Asociación de Agricultores de España*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1933, σ. 145.

⁴⁵ Antonio Florencio Puntas, *Empresariado agrícola y cambio económico, 1880-1936: organización y estrategia de la patronal sevillana en los inicios de la modernización*, Diputación Provincial de Sevilla, Σεβίλλη 1994, σ. 339-340· Riesco Roche, *La reforma agraria y los orígenes de la Guerra Civil (1931-1940)*, ό.π., σ. 152-153.

προώθηση των θέσεων τους ήταν απαραίτητη. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, οι μαζικές συγκεντρώσεις σε σημαντικά χωριά και στις πρωτεύουσες των επαρχιών μετέφεραν στην κοινή γνώμη το αίσθημα της συνεργασίας μεταξύ των οργανώσεων των ιδιοκτητών και των καθολικών ενώσεων. Από την άλλη πλευρά, οι δεσμοί τους με κόμματα και πολιτικούς της συντηρητικής παράταξης διασφάλιζαν την προώθηση των θέσεων τους μέσω της θεσμικής οδού. Ωστόσο, η δράση τους δεν περιορίστηκε στις δημόσιες παρεμβάσεις και διαμαρτυρίες και στις πολιτικές πιέσεις.⁴⁶ Η μείωση της παραγωγικής λειτουργίας των κτημάτων, οι μικρότερες επενδύσεις σε εγγειοβελτιωτικά έργα, ο αποκλεισμός μελών εργατικών ενώσεων από την αγορά εργασίας, η διακοπή των συλλογικών διαπραγματεύσεων για την εύρεση συμβιβαστικών λύσεων, η προσφυγή στην πολιτοφυλακή, η λεκτική και συμβολική βία συνιστούσαν επιπρόσθετους μοχλούς αντίστασης στην εφαρμογή των αγροτικών σχεδιασμών του κυβερνητικού συνασπισμού της Αριστεράς.

Κατά τα χρόνια της Δεύτερης Δημοκρατίας κορυφώθηκαν οι κινητοποιήσεις των σοσιαλιστικών και αναρχικών οργανώσεων καθώς και των συλλογικοτήτων που δρούσαν σε περιφερειακό επίπεδο. Λίγο μετά την πτώση της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα συστήθηκε η σοσιαλιστική Εθνική Ομοσπονδία Εργατών Γης (*Federación Nacional de los Trabajadores de la Tierra – FNTT*), ενώ το 1930 και το 1932 πραγματοποιήθηκαν τα δύο πρώτα εθνικά συνέδρια.⁴⁷ Πέρα από την πίεση μέσω της συνδικαλιστικής δράσης της FNTT ή την πολιτική δράση, οι σοσιαλιστές συνέχισαν να δίνουν σημασία στην πάλη σε τοπικό επίπεδο. Η δημιουργία στέρεων συλλογικών δομών και η συστηματοποίηση των παρεμβάσεων τους στη δημόσια σφαίρα προσέφεραν «νέα όπλα» για την αλλαγή των συσχετισμών των δομών στις αγροτικές περιοχές. Θα μπορούσαμε σε γενικές γραμμές να υποστηρίξουμε πως οι σοσιαλιστές ακολούθησαν μια μετριοπαθή στρατηγική εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο την εμπιστοσύνη τους στη νομοθετική δραστηριότητα που είχε αναληφθεί κατά τους πρώτους μήνες της Δεύτερης Δημοκρατίας και επιζητώντας την επίλυση των διαφορών μεταξύ εργοδοτών και εργατών μέσω της θεσμικής οδού. Εξέφραζαν έντονη κριτική στις εκβιαστικές τακτικές των τοπικών αγροτικών ηγετών, την

⁴⁶ «La asamblea económico-agraria», εφ. *Boletín de la Agrupación de Propietarios de Fincas Rústicas*, Μάιος 1933, σ. 4· «Asamblea patronal agrícola castellana», εφ. *Boletín de la Asociación de Agricultores de España*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1933, σ. 153-160.

⁴⁷ Francisco Acosta Ramírez, Salvador Cruz Artacho & Manuel González de Molina Navarro, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930): Los orígenes de la FNTT*, Ministerio de Ambiente, Μαδρίτη 2009.

αδιαλλαξία των εργοδοτών⁴⁸ και την παρεμποδιστική δράση των συντηρητικών κομμάτων εντός του κοινοβουλίου, ενώ παράλληλα απέρριπταν τις τακτικές των κομμουνιστών και αναρχικών. Οι τελευταίοι επεδίωκαν την απόλυτη εκπροσώπηση των φτωχών στρωμάτων της υπαίθρου θέτοντας εμπόδια στην εφαρμογή των μέτρων που είχαν ψηφιστεί από τον συνασπισμό των δημοκρατικών και σοσιαλιστών και πρακτικά αδρανοποιώντας τα τασσόμενοι υπέρ της άμεσης δράσης και των εξωθεσμικών λύσεων.⁴⁹ Στον σοσιαλιστικό Τύπο της περιόδου αφθονούν οι κριτικές αναλύσεις για τις πρακτικές δράσης των αναρχικών. Αντιτιθέμενοι στις προσπάθειες οργάνωσης γενικών απεργιών και άμεσων δράσεων, οι σοσιαλιστές υπογράμμιζαν πως το επαναστατικό έργο δεν βρισκόταν «ούτε στο πιστόλι ούτε στα εκρηκτικά» αλλά αντίθετα θα έπρεπε να εκφραστεί μέσα από τη δημιουργία «νέων θεσμών που θα βελτίωναν τη ζωή των εργατών». Ως επαναστατικό έργο χαρακτηριζόταν η συλλογική οργάνωση των εργατών «για να δημιουργήσουν μια μεγάλη δύναμη που θα έβαζε φρένο στις καταχρήσεις των εργοδοτών». Η συνδικαλιστική δράση των σοσιαλιστών αντιπαρατίθετο επομένως στις «αποσυνδεδεμένες, σκοτεινές αιματηρές μάχες που κανείς δεν γνωρίζει τον σκοπό των εμπνευστών τους», οι οποίες ευνοούσαν αποκλειστικά «τους καπιταλιστές, τους εκμεταλλευτές και τους μεγάλους ιδιοκτήτες». Σύμφωνα με τη σοσιαλιστική οπτική, «η συνδικαλιστική οργάνωση, μέσω του δρόμου των αιματηρών μαχών, της ατέρμονης βίας και των άγονων θυσιών της εργατικής τάξης» δεν θα μπορούσε να ευδοκιμήσει. Αντίθετα, η υιοθέτηση αυτών των τάσεων θα οδηγούσε στην ανάδυση «ενός αντιδραστικού στρατηγού, ενός Χίτλερ ή ενός Μουσολίνι».⁵⁰

Οι αναρχικοί, από την πλευρά τους, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 πραγματοποίησαν μια εκστρατεία που είχε ως στόχο την ανασύσταση και διεύρυνση της παρουσίας τους στην ύπαιθρο. Οι πρακτικές τους κατά την περίοδο της Δεύτερης Δημοκρατίας δεν μετέβαλαν το ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης των προηγούμενων δεκαετιών. Στην εισήγηση για το αγροτικό ζήτημα, που παρουσιάστηκε στο συνέδριο της CNT τον Ιούνιο του 1931, υπογραμμιζόταν πως οι ταραχές και η έντονη προπαγάνδα, καθώς επίσης και οι απεργίες και η «ενεργητική και παθητική αντίσταση όλων των τάξεων» θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην

⁴⁸ Η άρνηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των εργοδοτών-γαιοκτημόνων να εφαρμόσουν τη νέα αγροτική νομοθεσία που είχε ψηφιστεί από τον κυβερνητικό συνασπισμό των σοσιαλιστών και των δημοκρατών, η ελάττωση της παραγωγής, που συνεπαγόταν μείωση των εργαζομένων, και ο αποκλεισμός των εργατών γης που ήταν οργανωμένοι σε σοσιαλιστικές ή αναρχικές αγροτικές οργανώσεις αποτελούσαν ορισμένα από τα μέσα πίεσης που χρησιμοποίησαν οι μεγάλοι ιδιοκτήτες γης κατά τη διετία 1931-1933 για την προώθηση των στόχων τους.

⁴⁹ «La reforma agraria», εφ. *El Obrero de la Tierra*, 05.02.1932, σ. 1.

⁵⁰ «Lucha sangrienta y estéril», εφ. *El Obrero de la Tierra*, 13.05.1933, σ. 1.

ικανοποίηση των αγροτικών αιτημάτων.⁵¹ Όπως είχε συμβεί κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1910, οι απεργίες που οργανώθηκαν από τη CNT δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν το στενό εδαφικό όριο της επαρχίας.⁵² Ο μεγαλύτερος αριθμός αγροτικών απεργιών πραγματοποιήθηκε στη Σεβίλλη, την Κόρδοβα και το Κάντιθ. Από τις 18 Σεπτεμβρίου έως τις 7 Οκτωβρίου του 1931 πραγματοποιήθηκε, για παράδειγμα, μια αγροτική απεργία στην Κόρδοβα που σύμφωνα με τον Pérez Uruela «ήταν η πιο μακρά σε διάρκεια απεργία των χωρικών στην Κόρδοβα μέχρι το 1936».⁵³ Κατά τον Μάιο του 1932 οι αναρχικοί πρωταγωνίστησαν σε απεργίες σε διάφορες περιοχές της Σεβίλλης, έχοντας ως στόχο την ενίσχυση της παρουσίας τους αλλά και τον περιορισμό της επιρροής των σοσιαλιστών στην ευρύτερη ζώνη της Ανδαλουσίας. Ο Pascual Cevallos τονίζει πως παρά τον αυξημένο ανταγωνισμό μεταξύ CNT και UGT στην ύπαιθρο της Σεβίλλης και την καταστολή από τις τοπικές αρχές, δεκαεφτά χωριά υποστήριξαν την απεργία που ξέσπασε στις 9 Μαΐου 1932. Μάλιστα, σε κάποιες περιοχές η απεργία διήρκεσε μέχρι τις πρώτες μέρες του Ιουνίου.⁵⁴

Οι αναρχικές αναλύσεις για τη δυναμική των συλλογικοτήτων τους και την ικανότητα να κινητοποιούν τους αγροτικούς πληθυσμούς χαρακτηρίζονταν από μια έντονη αισιοδοξία που δεν αποτύπωνε την πραγματική (και αρκετά πιο σύνθετη) κατάσταση της ισπανικής υπαίθρου. Σε άρθρο της εφημερίδας *Εργατική Αλληλεγγύη (La Solidaridad Obrera)* της 14^{ης} Μαΐου 1932 εκφραζόταν η εκτίμηση πως οι συγκρούσεις που είχαν ξεκινήσει στην επαρχία της Σεβίλλης θα γενικεύονταν σε όλη την ανδαλουσιανή ύπαιθρο.⁵⁵ Ωστόσο, ο συντονισμός της αγροτικής πάλης σε περιφερειακό επίπεδο δεν επιτεύχθηκε ποτέ κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Δημοκρατίας. Οι αγροτικές απεργίες συνέχισαν να είναι τοπικές και ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθούν ταυτόχρονα σε διαφορετικά χωριά, ακόμα και σε εκείνα όπου οι αναρχικοί είχαν ισχυρή παρουσία.

Κατά την πρώτη διετία της Δεύτερης Δημοκρατίας οι αναρχικοί προσέφυγαν σε μορφές άμεσης δράσης, όπως για παράδειγμα φωτιές σε σοδειές, ζημιές σε κτήματα, καταστροφή

⁵¹ «Ponencia sobre la cuestión agraria y la organización de los trabajadores de la tierra», εφ. *Solidaridad Obrera*, 25.06.1931, σ. 10.

⁵² Maurice, *El anarquismo español*, ό.π., σ. 351.

⁵³ Manuel Pérez Yruela, *La conflictividad campesina en la provincia de Córdoba (1931-1936)*, Ministerio de Agricultura, Servicio de Publicaciones, Μαδρίτη 1979, σ. 133-134.

⁵⁴ Fernando Pascual Cevallos, *Luchas agrarias en Sevilla durante la Segunda República*, Diputación Provincial de Sevilla, Σεβίλλη 1983, σ. 76-79.

⁵⁵ «Andalucía, Tierra de Promisión», εφ. *Solidaridad Obrera*, 14.05.1932, σ. 1.

μηχανών καθώς επίσης και κλοπές.⁵⁶ Η βία χαρακτηριζόταν ως μια «αναπόφευκτη έκφραση του κοινωνικού αγώνα», που ήταν «αδύνατο να διαχωριστεί από την ταξική πάλη». Αξίζει σε αυτό το σημείο να υπογραμμισθεί η διάκριση που επιχειρείται, στον αναρχικό λόγο, ανάμεσα στη συστηματική βία και τη στιγμιαία, που εκφραζόταν «με μεμονωμένες ατομικές δράσεις ή πρωτοβουλίες μικρών ομάδων». Στο κύριο άρθρο της εφημερίδας *CNT* στις 16 Νοεμβρίου του 1932 εκφραζόταν η προτίμηση στην πρώτη μορφή βίας. Οι συγκρούσεις με τις ένοπλες δυνάμεις, οι προσωπικές επιθέσεις σε εργοδότες, αρχές και απεργοσπάστες, τα σαμποτάζ κτλ. αποτελούσαν, σύμφωνα με την αναρχική επιχειρηματολογία, πρόσθετες μορφές δράσης, που ωστόσο απείχαν πολύ από τον «γενικό ξεσηκωμό των εκμεταλλευόμενων». Αντίθετα, οι αναρχικοί θεωρούσαν πως «η αληθινή βία, αυτή με το μεγαλύτερο εύρος, η πραγματικά αποτελεσματική και επαναστατική» πραγματοποιούνταν από την «πίεση των προλεταριακών μαζών που οργανώνονταν σε τοπικά συνδικάτα, περιφερειακές ομοσπονδίες και εθνικές ή διεθνείς συσσωματώσεις».⁵⁷

Οι εξεγερσιακές προσπάθειες που επιχειρήθηκαν κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της Δεύτερης Δημοκρατίας συμπλήρωναν το ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης των αναρχικών. Τον Ιανουάριο του 1932, τον Ιανουάριο και τον Δεκέμβριο του 1933 η *CNT* οργάνωσε τρεις επαναστατικές απεργίες που είχαν ως στόχο την κατάλυση της Δημοκρατίας και την εγκαθίδρυση του ελευθεριακού κομμουνισμού. Τα γεγονότα στο Κάσας Βιέχας τον Ιανουάριο του 1933 αντιπροσωπεύουν αναμφίβολα το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εξάπλωσης στην ύπαιθρο των επαναστατικών φιλοδοξιών των ηγετών των αναρχοσυνδικαλιστών.⁵⁸ Παρά την αποτυχία αυτών των απεργιών που δεν ικανοποίησαν σε καμία περίπτωση τις υψηλές προσδοκίες των αναρχικών ηγετών, η παρέμβαση της πολιτοφυλακής οδήγησε σε ορισμένες από τις πιο βίαιες συγκρούσεις της δημοκρατικής περιόδου.⁵⁹ Από τις αρχές του 1933 η επιρροή της *CNT* στην ύπαιθρο περιορίστηκε σημαντικά,

⁵⁶ Manuel Pérez Yruela, *La conflictividad campesina en la provincia de Córdoba (1931-1936)*, ό.π., σ. 277-282· Pascual Cevallos, ό.π., σ. 102-107.

⁵⁷ «La violencia y la acción directa», εφ. *CNT*, 16.11.1932, σ. 1.

⁵⁸ Jerome Mintz, *Los anarquistas de Casas Viejas*, Diputación Provincial de Cádiz, Κάντιθ 2007· José Luis Gutiérrez Molina, *Casas Viejas*, Almuzara, Κόρδοβα 2008· Tano Ramos, *El Caso Casas Viejas: Crónica de una insidia*, Tusquets Ediciones, Βαρκελώνη 2012.

⁵⁹ «La revolución proletaria», εφ. *CNT*, 10.01.1933, σ. 1.

μια εξέλιξη που θα πρέπει να συσχετισθεί με την ισχυρή καταστολή έναντι των αναρχικών, τη σύλληψη πολλών εκ των ηγετών τους και το κλείσιμο εργατικών κέντρων.⁶⁰

Το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου του 1933 και η επικράτηση του κεντροδεξιού συνασπισμού οδήγησαν στην αλλαγή του λόγου και της συλλογικής δράσης των ταξικών συνδικάτων. Η πιο σημαντική μεταβολή παρατηρείται στην περίπτωση των σοσιαλιστών, που εγκατέλειψαν τη μετριοπαθή στρατηγική της προηγούμενης περιόδου και στράφηκαν σε μια πιο ριζοσπαστική δράση, που τροποποιήθηκε μερικώς στις αρχές του 1936, κατά τους μήνες δηλαδή της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου. Η προσφυγή στη θεσμική οδό, ο σεβασμός των νόμων και η ανάγκη για επίλυση των διαφορών μέσω της διαπραγματεύσεως αντικαταστάθηκαν από εκκλήσεις για αγροτική επανάσταση.⁶¹ Η ενίσχυση των σοσιαλιστικών οργανώσεων δεν ήταν πια ένα μέσο για την επιτάχυνση της διαδικασίας αγροτικής μεταρρύθμισης και την ισχυροποίηση των εργατικών δυνάμεων στις συλλογικές διαπραγματεύσεις με τους εργοδότες αλλά άρχισε να θεωρείται το σημείο εκκίνησης για τη μελλοντική επανάσταση. Κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών του 1934 αυξήθηκαν οι σοσιαλιστικές αναφορές στην αναγκαιότητα συγκρότησης ενός «αγροτικού μετώπου». Άρρηκτα συνδεδεμένος με τις εκκλήσεις για «γενική κινητοποίηση» ήταν ο στόχος ενίσχυσης της συνδικαλιστικής δράσης, που είχε μετατραπεί σε βασικό άξονα της σοσιαλιστικής στρατηγικής. Τον χειμώνα και την άνοιξη του 1934 πραγματοποιήθηκαν μια σειρά επαρχιακών συνελεύσεων, το βασικό συμπέρασμα των οποίων ήταν η ανάγκη προσφυγής στην απεργία αν οι άμεσες διεκδικήσεις των χωρικών δεν ικανοποιούνταν.⁶² Όπως έχει καταδείξει ο Sánchez Castillo, η άρνηση εργασίας σε εργάτες που ήταν μέλη σοσιαλιστικών οργανώσεων, η πείνα και τα εξαιρετικά χαμηλά ημερομίσθια και η μη τήρηση της κοινωνικής νομοθεσίας και των όρων εργασιακής απασχόλησης από τους μεικτούς ενόρκους (*jurados mixtos*) που ήταν επιφορτισμένοι με την επίλυση των εργασιακών διαφορών ήταν οι βασικοί λόγοι διαμαρτυρίας των σοσιαλιστικών οργανώσεων κατά τους πρώτους μήνες του 1934.⁶³

⁶⁰ Fernando Pascual Cevallos, *Luchas agrarias*, ό.π., σ. 82-83· Maurice, *El anarquismo español*, ό.π., σ. 353-357· Francisco Cobo Romero, *Conflicto rural y violencia política: el largo camino hacia la dictadura*, Universidad de Jaén, Χαέν 1999, σ. 175-177.

⁶¹ «Nos pronunciamos por la revolución», εφ. *El Obrero de la Tierra*, 03.02.1934, σ. 1.

⁶² «Primero de Mayo», εφ. *El Obrero de la Tierra*, 01.05.1934, σ. 1.

⁶³ Adrián Sánchez Castillo, *La huelga general campesina de 1934. Sindicalismo agrario y acción colectiva en la Segunda República*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Universidad Autónoma de Madrid, Μαδρίτη 2019, σ. 35-37.

Η σύγκληση μιας γενικής αγροτικής απεργίας στις 5 Ιουνίου 1934 από την Κεντρική Επιτροπή της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργατών Γης (Federación Española de los Trabajadores de la Tierra – FETT) σηματοδότησε την κλιμάκωση της ριζοσπαστικοποίησης των σοσιαλιστών.⁶⁴ Η απεργία, που διήρκεσε σε κάποιες περιοχές μέχρι τις 17 Ιουνίου, σύμφωνα με τον Sánchez Castillo χωρίζεται σε δύο φάσεις. Κατά τη διάρκεια της πρώτης εβδομάδας εξαπλώθηκε σε μεγάλο μέρος των επαρχιών της χώρας αλλά από τις 13 Ιουνίου οι κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν μόνο στο Τολέδο, τη Μπανταχόθ και τις περισσότερες επαρχίες της Ανδαλουσίας. Δεν χωρά αμφιβολία πως η υποχώρηση του σοσιαλιστικού κινήματος μετά τον Ιούνιο του 1934 οφείλεται στην αποτυχία της αγροτικής απεργίας του Ιουνίου και στην ισχυρή καταστολή που την ακολούθησε. Μετά την ήττα της FETT, που προστέθηκε σε εκείνες των αναρχικών κατά τα προηγούμενα χρόνια, η κινητοποίηση των εργατών γης και των συμμαχικών τους τάξεων γνώρισε πλήρη κατάρρευση, η οποία διακόπηκε μόλις τους πρώτους μήνες του 1936.

Από την άλλη πλευρά, η ανάληψη της εξουσίας από έναν κυβερνητικό συνασπισμό που προωθούσε τα αιτήματά τους τροποποίησε τη στάση των εργοδοτικών ομάδων. Οι αγροτικές συνελεύσεις, η υποβολή ψηφισμάτων στους αρμόδιους υπουργούς και οι εκστρατείες μέσω του Τύπου συνέχιζαν να αποτελούν τα βασικά εργαλεία για την προώθηση των θέσεών τους.⁶⁵ Από τους τελευταίους μήνες του 1934 παρατηρούμε την ενίσχυση της παρουσίας των οργανώσεων των μεγάλων ιδιοκτητών στην κεντρική πολιτική σκηνή, μια διαδικασία η οποία κλιμακώθηκε με την αντικατάσταση του Χιμένεθ Φερνάντες από τον Νικάσιο Βελάγιος Βελάγιος, εκπρόσωπο των μεγάλων γαιοκτημόνων, στο Υπουργείο Γεωργίας και τη θέσπιση της «αγροτικής αντιμεταρρύθμισης» του Ιουνίου του 1935, που ανέτρεπε τους όρους της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1932.

Οι μορφές δράσης που χρησιμοποιήθηκαν από τις καθολικές οργανώσεις παρέμειναν επίσης αμετάβλητες. Ο βασικός τους στόχος ήταν η ακύρωση των νομοθετικών πρωτοβουλιών που είχαν ληφθεί κατά τη διάρκεια της «καταστροφικής πρώτης διετίας της Δεύτερης Δημοκρατίας». Λαμβάνοντας υπόψιν τους δεσμούς μεταξύ της CNCA και της Ισπανικής Συνομοσπονδίας των Αυτόνομων Δεξιών (Confederación Española de Derechas Autónomas –

⁶⁴ Στα τέλη του 1933 η αγροτική σοσιαλιστική συνομοσπονδία FNTT μετονομάστηκε σε FETT.

⁶⁵ «El socialismo y los propietarios», εφ. *Boletín de la Agrupación de Propietarios de Fincas Rústicas*, Ιανουάριος 1934, σ.1.

CEDA)⁶⁶, του κόμματος της Δεξιάς που ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1933, βασιζόταν ιδεολογικά στις αρχές του κοινωνικού καθολικισμού και συμμετείχε στον κυβερνητικό συνασπισμό που σχηματίστηκε μετά τον Νοέμβριο του 1933, θα μπορούσαμε να πούμε πως από το 1933 έως το 1935 οι καθολικές οργανώσεις μετατράπηκαν σε ένα βασικό θεσμικό παράγοντα μέσα στη δημόσια σφαίρα. Η σημασία τους αποτυπώνεται σε λόγο που εκφώνησε στις 2 Ιουνίου 1935 σε αγροτική συνέλευση ο Χιλ Ρόμπλες, ηγέτης της CEDA. Σύμφωνα με τον Robles, οι οργανώσεις θα έπρεπε να «ασκούν τις κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες αποφεύγοντας όσο το δυνατόν περισσότερο την άμεση παρέμβαση του Κράτους».⁶⁷ Η περιγραφή του Κράτους ως ενός «κακού διαχειριστή» του οποίου η ανάμειξη θα μπορούσε να έχει αρνητικές επιπτώσεις στο κοινωνικό σύνολο και η ανάγκη συνεργασίας μεταξύ του κρατικού μηχανισμού και των συλλογικών φορέων αποτέλεσαν το υπόβαθρο για μετατροπή της CNCA σε προνομιακό συνομιλητή των κυβερνητικών αρχών. Η εκλογική επικράτηση του Λαϊκού Μετώπου τον Φεβρουάριο του 1936, οι προσπάθειες επαναφοράς της νομοθεσίας της πρώτης διετίας και η ενίσχυση της παρουσίας των σοσιαλιστών και των αναρχικών στην ύπαιθρο οδήγησαν σε εκ νέου μεταβολή της στάσης των οργανώσεων των μεγάλων ιδιοκτητών και των καθολικών ενώσεων.⁶⁸ Κατά τους πρώτους μήνες του 1936 η κινητοποίηση των συντηρητικών δυνάμεων κορυφώθηκε, οι συναντήσεις και οι συνελεύσεις πολλαπλασιάστηκαν και η σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των μεγάλων αγροτικών οργανώσεων που ήταν θιασώτες της κοινωνικής τάξης τέθηκε σε πρώτο πλάνο μπροστά στην ανάδυση του επαναστατικού κινδύνου.

Παρά την εκλογική επικράτηση του Λαϊκού Μετώπου τον Φεβρουάριο του 1936, οι σοσιαλιστές δεν επανήλθαν στη στρατηγική και τις μορφές δράσης της περιόδου 1931-1933 αλλά συνδύασαν την προσφυγή σε θεσμικές λύσεις με μορφές άμεσης δράσης που είχαν ως στόχο να επιταχύνουν την αγροτική μεταρρύθμιση και να μεταβάλουν τον συσχετισμό δυνάμεων στις τοπικές αγορές εργασίας υπέρ της εργατικής τάξης. Κατά τη διάρκεια της περιόδου πριν από το ξέσπασμα του Εμφυλίου Πολέμου συνυπήρξαν η πραγματοποίηση συνελεύσεων και περιφερειακών συνεδρίων και η οργάνωση πολυπληθών κινητοποιήσεων με νέες μορφές πάλης, όπως για παράδειγμα οι καταλήψεις γης. Επιπλέον, οι κριτικές στη δράση των αναρχικών υποχώρησαν. Κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών του 1936 συστηματοποιήθηκαν οι

⁶⁶ José Ramón Montero Gibert, *La CEDA. El catolicismo social y político en la II República*, Ediciones Revista de Trabajo, Μαδρίτη 1977.

⁶⁷ «Asamblea de la Federación Agrícola Matritense», εφ. *Revista Social y Agraria*, 30.06.1935, σ. 183.

⁶⁸ «La unión de todas las organizaciones agrarias nacionales», *El Campesino*, Ιούνιος 1935, σ. 1.

προσπάθειες συνεργασίας μεταξύ οργανώσεων της FETT και ενώσεων που ανήκαν στη CNT. Στο λόγο των σοσιαλιστών δεν έλειπαν τα εγκώμια για την «επαναστατική ικανότητα και το μαχητικό πνεύμα της CNT, κάτι το οποίο είχε αποδείξει η συνδικαλιστική και επαναστατική της ιστορία».⁶⁹ Η δημιουργία λαϊκών πολιτοφυλακών αποτελούσε μέρος της σοσιαλιστικής στρατηγικής των πρώτων μηνών του 1936. Οι φόβοι για αντίσταση «των εχθρών της Δημοκρατίας» και οι φήμες για έναν εμφύλιο πόλεμο που υπήρχε «λανθάνων σε μερικές περιοχές και ξεκάθαρος σε άλλες» βρίσκονταν πίσω από τα σχέδια για δημιουργία λαϊκών πολιτοφυλακών που θα έπρεπε να λειτουργούν με στρατιωτικούς κανόνες και προλεταριακό πνεύμα για να γίνουν «όργανα αυτοάμυνας και οδηγοί για τη διάχυση του μαχητικού πνεύματος στις λαϊκές μάζες». Οι λίγοι μήνες διακυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου σηματοδότησαν την ενίσχυση της παρουσίας των αναρχικών στην ύπαιθρο. Πέρα από φαινόμενα συντονισμένων διαμαρτυριών με τις σοσιαλιστικές οργανώσεις σε τοπικό επίπεδο, η στρατηγική των αναρχικών συλλογικοτήτων δεν μεταβλήθηκε ουσιαστικά. Οι απεργίες αποτελούσαν το βασικό μέσο που προέκριναν για την προώθηση των άμεσων αιτημάτων των χωρικών, ενώ τα μποϊκοτάζ, τα σαμποτάζ και άλλες πρακτικές βασισμένες στην άμεση δράση συνέχιζαν να συμπληρώνουν το ρεπερτόριο της συλλογικής τους δράσης.

Συμπεράσματα

Θα μπορούσαμε συμπερασματικά να πούμε πως η ανάπτυξη ενός ετερόκλητου σώματος αγροτικών οργανώσεων κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα κινήθηκε παράλληλα με την ανάδυση νέων μορφών συλλογικής δράσης. Οι συναντήσεις, οι συγκεντρώσεις, οι συνελεύσεις και τα συνέδρια υιοθετήθηκαν από σχεδόν όλους τους τύπους αγροτικών ενώσεων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Αποτελούσαν μοχλούς πίεσης στις πολιτικές αρχές και λειτουργούσαν συμπληρωματικά με τις επαφές των στελεχών τους με τις τοπικές και εθνικές ηγεσίες. Οι κινητοποιήσεις και οι απεργίες συνδέθηκαν με τις σοσιαλιστικές και δημοκρατικές ενώσεις τοπικού και περιφερειακού χαρακτήρα καθώς επίσης και με τις αναρχικές συλλογικότητες. Οι τελευταίες δεν απέρριπταν την παράλληλη προσφυγή σε άμεσες μορφές δράσης όπως ήταν το μποϊκοτάζ ή το σαμποτάζ, οι οποίες συνυπήρχαν με επιθέσεις σε ιδιοκτήτες γης, εισβολές σε μεγάλα κτήματα, κάψιμο των σοδειών και κλοπές. Πέρα από τη

⁶⁹ «La CNT y las soluciones al problema de la tierra», εφ. *El Obrero de la Tierra*, 30.05.1936, σ. 4.

διαμόρφωση ενός νέου ρεπερτορίου συλλογικής δράσης, η παρουσία των αγροτικών οργανώσεων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μετάβαση από δράσεις αποκλειστικά τοπικού χαρακτήρα σε υπερτοπικές κινητοποιήσεις και συντονισμό των διαμαρτυριών σε διάφορα χωριά ή επαρχίες.

Οι κινητοποιήσεις στην ισπανική ύπαιθρο των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δεν παρουσιάζουν μια γραμμική εξέλιξη. Μετά τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, που σηματοδότησαν το πρώτο γενικευμένο απεργιακό κύμα στον ισπανικό αγροτικό χώρο, ακολούθησαν περίπου δεκαπέντε χρόνια μεμονωμένων διαμαρτυριών και φθίνουσας πορείας των ριζοσπαστικών αγροτικών συσσωματώσεων. Από την άλλη πλευρά, από τις αρχές του 20ού αιώνα διαμορφώθηκε ένα ολοένα και πιο ισχυρό κύμα καθολικών αγροτικών ενώσεων, που σε αρκετές περιπτώσεις ανέπτυξαν σχέσεις συνεργασίας με τις οργανώσεις που ελέγχονταν από τους μεγάλους ιδιοκτήτες γης, θέτοντας ως προτεραιότητα την υπεράσπιση των «συμφερόντων της αγροτικής τάξης», στην οποία δεν έβλεπαν εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Η περίοδος της «μπολσεβίκικης τριετίας» αποτέλεσε σταθμό για την εξέλιξη της συλλογικής δράσης στον αγροτικό χώρο. Ο αριθμός των αγροτικών ενώσεων κάθε είδους αυξήθηκε σημαντικά, οι προσπάθειες θεσμικής πίεσης στις πολιτικές αρχές συστηματοποιήθηκαν, ενώ οι κινητοποιήσεις, οι απεργίες αλλά και οι βίαιες μορφές δράσης ήταν συχνές, ιδιαίτερα στις νότιες περιοχές της χώρας. Μετά από μια ακόμη υποχώρηση της συλλογικής δράσης στις αρχές της δεκαετίας του 1920, η οποία σηματοδεύτηκε άλλωστε από την επιβολή της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα, η περίοδος της Δεύτερης Δημοκρατίας σηματοδότησε την κλιμάκωση των αγροτικών κινητοποιήσεων και διαμαρτυριών. Οι παλιές μορφές συλλογικής οργάνωσης γιγαντώθηκαν, νέες ισχυρές συλλογικότητες και συνομοσπονδίες συγκροτήθηκαν, ενώ διαμορφώθηκαν συνεργασίες και συμμαχίες μεταξύ διαφορετικών οργανώσεων. Μέσα σε ένα έντονα πολωμένο κλίμα, με βασικό (αλλά όχι μοναδικό) επίδικο την αναδιανομή της γης μέσω της εφαρμογής μιας αγροτικής μεταρρύθμισης, κορυφώθηκαν οι συγκρούσεις μεταξύ των αντίπαλων πλευρών. Υπάρχουν ασφαλώς τοπικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες δεν ήταν δυνατό να αναλυθούν σε αυτό το κείμενο. Σε κάποιες περιοχές οι συνεργασίες ήταν συχνές, ενώ σε άλλες οι συμπράξεις δεν ήταν εύκολο να ευοδωθούν. Οι σχέσεις σοσιαλιστών και αναρχικών ήταν καθ' όλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου οξυμένες και πριν τις αρχές του 1936 δεν φαινόταν να υπάρχει το περιθώριο κάποιας κοινής δράσης, ενώ, από την άλλη πλευρά, δεν έλειπαν οι αντιπαλότητες μεταξύ των καθολικών οργανώσεων και των συλλογικοτήτων που ελέγχονταν από τους

μεγάλους ιδιοκτήτες. Σε κάθε περίπτωση, δεν χωρά αμφιβολία πως κατά τους πρώτους μήνες του 1936 τα αντίπαλα στρατόπεδα ήταν σαφή και το χρόνιο άλυτο πρόβλημα της αναδιανομής της γης αποτελούσε μια από τις βασικότερες αιτίες συγκρούσεων και πυροδότησης βίαιων δράσεων.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ BIBLIOGRAPHY

Πρωτογενείς πηγές Primary Sources

Lorenzo, Anselmo, *Hacia la emancipación: Los nuevos métodos de lucha*, Biblioteca de El Porvenir del Obrero, Μαχόν 1914.

Εφημερίδες–Περιοδικά Newspaper-Journals

Boletín de la Agrupación de Propietarios de Fincas Rústicas.

Boletín de la Asociación de Agricultores de España.

Boletín de la Unión General de los Trabajadores.

CNT.

El Campesino.

El Obrero de la Tierra.

El Socialista.

La Paz Social.

Liga Agraria.

Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro.

Revista Social y Agraria.

Solidaridad Obrera.

Βιβλιογραφία Secondary Literature

Acosta Ramírez, Francisco, Cruz Artacho, Salvador & González de Molina Navarro, Manuel, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNTT*, Ministerio de Ambiente, Μαδρίτη 2009.

Angelis-Dimakis, Dimitrios, *Mundos rurales en movimiento. Un análisis comparado del asociacionismo agrario en España y Grecia, 1881-1936*, Διδακτορική διατριβή, Universidad Autónoma de Madrid, Μαδρίτη 2021.

- Benavides, Domingo, *El fracaso social del catolicismo español: Arboleya Martínez, 1870-1951*, Editorial Nova Terra, Βαρκελώνη 1973.
- Calero Amor, Antonio María, *Movimientos sociales en Andalucía (1820-1936)*, Siglo XXI de España, Μαδρίτη 1976.
- Carrasco Calvo, Salvador, «Los Sindicatos Libres en Navarra (1915-1923)», *Príncipe de Viana Anejo*, 5 (1986), σ. 53-67.
- Castillo, Juan José, *Propietarios muy pobres. Sobre la subordinación del pequeño campesino*, Ministerio de Agricultura: Servicio de Publicaciones Agrarias, Μαδρίτη 1979.
- Cobo Romero, Francisco, *Conflicto rural y violencia política: el largo camino hacia la dictadura*, Universidad de Jaén, Χάεν 1999.
- Congreso de Constitución de la Confederación Nacional de Trabajo*, Ediciones CNT, Τουλούζ 1959.
- Delgado Larios, Almudena, «¿Problema agrario andaluz o cuestión nacional? El mito del trienio bolchevique en Andalucía (1918-1920)», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 13 (1991), σ. 97-124.
- Fernández González, Ángeles, «La construcción de un mito: el trienio bolchevique en Andalucía», στο Manuel González de Molina & Diego Caro Cancela (επιμ.), *La utopía racional: estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Editorial Universidad de Granada, Γρανάδα 2001, σ. 163-205.
- Florencio Puntas, Antonio, *Empresariado agrícola y cambio económico, 1880-1936: organización y estrategia de la patronal sevillana en los inicios de la modernización*, Diputación Provincial de Sevilla, Σεβίλλη 1994.
- González de Molina, Manuel, «Los socialistas españoles y la cuestión agraria», στο Teresa María Ortega López & Francisco Cobo Romero (επιμ.), *La España rural: siglos XIX y XX: aspectos políticos, sociales y culturales*, Comares, Μαδρίτη 2011, σ. 155-192.
- Gutiérrez Molina, José Luis, *Casas Viejas*, Almuzara, Κόρδοβα 2008.
- López-Estudillo, Antonio, «El anarquismo español decimonónico», *Ayer*, 45 (2002), p. 73-104.
- Malefakis, Edward, *Agrarian reform and peasant revolution in Spain: Origins of the Spanish Civil War*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν & Λονδίνο 1970.
- Martínez Carrión, José Miguel, «Η οικονομική ανάπτυξη στη σύγχρονη Ισπανία. Η ιστοριογραφική συζήτηση τα τελευταία 25 χρόνια», στο Εύη Καρούζου (επιμ. & μτφρ.),

- Σύγχρονη Ισπανική Ιστοριογραφία. Τομές της φρανκικής και μεταφρανκικής εποχής*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα 2001, σ. 245-291.
- Maurice, Jacques, *El anarquismo español. Campesinos y sindicalistas, 1868-1936*, Crítica, Βαρκελώνη 1990.
- Mintz, Jerome, *Los anarquistas de Casas Viejas*, Diputación Provincial de Cádiz, Κάντιθ 2007.
- Montero, Feliciano, «El catolicismo social en España, 1890-1936», *Sociedad y utopía: Revista de Ciencias Sociales*, 17 (2001), σ. 115-134.
- Morales Muñoz, Manuel, «Anarquismo y socialismo en el campo andaluz (1868-1931)», στο Miguel Cabo (επιμ.), *Entre la revolución y la reforma: Cuestión agraria y asociacionismo rural (1874-1931)*, Fundación Luis Tilve, Σαντιάγκο ντε Κομποστέλλα 2014, σ. 11-22.
- Pascual Cevallos, Fernando, *Luchas agrarias en Sevilla durante la Segunda República*, Diputación Provincial de Sevilla, Σεβίλλη 1983.
- Pérez Yruela, Manuel, *La conflictividad campesina en la provincia de Córdoba (1931-1936)*, Ministerio de Agricultura: Servicio de Publicaciones, Μαδρίτη 1979.
- Ramos, Tano, *El Caso Casas Viejas: Crónica de una insidia*, Tusquets Ediciones, Βαρκελώνη 2012.
- Riesco Roche, Sergio, *La reforma agraria y los orígenes de la Guerra Civil (1931-1940)*, Biblioteca Nueva, Μαδρίτη 2006.
- Robledo Hernández, Ricardo, *Economistas y reformadores españoles: la cuestión agraria (1760-1935)*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Μαδρίτη 1993.
- Robledo Hernández, Ricardo, *La tierra es vuestra: La reforma agraria. Un problema no resuelto en España: 1900-1950*, Ediciones de Pasado y Presente, Βαρκελώνη 2022.
- Sáiz Roca, Dolores, «Opinión pública y desamortización. La Ley General de Desamortización de Madoz de 1 de mayo de 1855», *Agricultura y Sociedad*, 28 (1983), σ. 65-97.
- Sánchez Castillo, Adrián, *El sindicalismo agrario en la crisis de la Restauración (1917-1920). Las semillas de la FNTT*, Πτυχιακή εργασία, Universidad Nacional de Educación e Distancia, Μαδρίτη 2018.
- Sánchez Castillo, Adrián, *La huelga general campesina de 1934. Sindicalismo agrario y acción colectiva en la Segunda República*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Universidad Autónoma de Madrid, Μαδρίτη 2019.

- Sánchez Jiménez, José, «Sindicalismo católico agrario en Andalucía. Los sindicatos católicos libres del P. Gerard en Jerez de Frontera», στο *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía Contemporánea*, Monte de Piedad y Caja de Ahorros, Κόρδοβα 1979, σ. 437-465.
- Simpson, James, «La crisis agraria de finales del siglo XIX: una reconsideración», στο Carles Sudrià i Triay & Daniel Tirado Fabregat (επιμ.), *Peseta y protección: comercio exterior, moneda y crecimiento económico en la España de la Restauración*, Universidad de Barcelona, Βαρκελώνη 2001, σ. 99-118.
- Simpson, James & Carmona, Juan, *Why democracy failed: The agrarian origins of the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2020.
- Tuñon de Lara, Manuel, *Tres claves de la Segunda República*, Alianza Universidad, Μαδρίτη 1985.
- Βάγιας, Ευάγγελος, *Από τη φεουδαλική στην αστική κοινωνία. Η εξέλιξη της οικονομικής και πολιτικής θέσης της αριστοκρατίας, 1766-1936*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2023.